

על היחס לחיבוריו של ר' אהרן וירמש

ומשהו על היחס לאנציקלופדיה אוצר ישראל

והפה לא נברא רק לדבר דברי תורה

וללמד זכות על ישראל

קדושת לוי עה"ת, פר' בא (יג, ד) ד"ה והנה הנוטל

א

ר' אהרן וירמש¹ (להלן: רא"ו) נולד ב"ו בתמוז תקי"ד, כנצר למשפחות של רבנים חשובים.² יש אומרים כי למד במץ שבצרפת לפני בעל שאגת אריה. בגיל 23 נבחר לרבה של קהילת קריינגן בלותריינגה. לאחר כשבע שנים חזר למץ. בט' בתמוז תקמ"ה נתמנה לראש ישיבה במץ. בשנת תקס"ז נבחר לחבר בסנהדרין שהקים נפוליאון בשעתו. עם פטירת ר' יוסף גוגנהיים הרב הראשי של מץ בשנת תקע"ג, נבחר כממלא מקומו. אבל בשנת תקפ"א נתמנה ר' שמואל וירשהיים כרב ראשי, הואיל ורא"ו לא ידע צרפתית, וחוק המדינה לא איפשר לאדם שאינו יודע צרפתית לשמש במשרה זו. עם זאת המשיך רא"ו לכהן כראש הישיבה וכפוסק של הקהילה. בשנת תקצ"ב, בהיותו כבן 78, נבחר כרב ראשי, וזאת רק לאחר פטירת ר' שמואל. רא"ו נפטר בט"ו באייר תקצ"ו. הוא הדפיס בחייו, בעיר מץ, מספר ספרים הכוללים חידושים על הש"ס, על השו"ע, על התפילה ועוד ועוד. הספרים ידועים בשם הכולל מאורי אור, אם כי לכמה מהם יש שם נוסף.

על תולדות חייו של רא"ו אנו למדים מפרטים הנמצאים בספריו, וכן מההספד עליו שכתב מר גרשון לוי, חבר האקדמיה המלכותית של מץ.³ את הידיעות משני המקורות הללו עם פרטים נוספים צירף נחום בריל, שכתב מאמר מיוחד על רא"ו בשם נר למאור.⁴ ציינתי זאת, משום שאנו למדים מכאן על אישיותו המיוחדת של רא"ו. לשון אחרת, דמותו של ר' אהרן וירמש משכה את

1 על תולדותיו וחיבוריו כתבו מספר חוקרים. אציין כאן את מאמרו של מ' קטן, 'הרב אהרן וירמש ותלמידיו אליקים כרמולי', ארשת, ב (תש"ך), עמ' 190-198. בתחילת המאמר ובהערה 3 יש הפניות למאמרים נוספים, שחלק מהם צויין לקמן הערות 3, 4, 8. ראה גם ש' שוורצפוקס, 'מנהג ומנהיג בקהילת מיץ', בתוך מחקרים בתולדות יהודי אשכנז, ספר יובל לכבוד יצחק (אריק) זימר, ירושלים, תשס"ח, עמ' 256-257; 263-264.

2 מצאנו חכם בשם זה שהיה ראש ישיבה במץ כארבעים שנה לפני הולדת רא"ו. ר' משה ב"ר אליהו מלובלין בספרו פרחי שושנים, קושטא, תצ"ד, דף כ ע"א, כותב: "ברם זכור לטוב אמ"ר הרב המאור הגדול הזקן וינן[שב] בישיבה כבוד מהור"ר אהרן וירמיישא זצ"ל מנוחתו כבודו בק"ק מיץ" וכו'. וראה בהקדמתו שגם שם הוא מזכירו וכן מזכיר עוד חכמים, ואפשר שיש קשר משפחתי ביניהם ולא נרחיב בזה. ר' אהרן זה נתן הסכמתו על ספר נקודות הכסף שנדרס בהענא תע"ה. ר"ב ויכלדר דימה שהמדובר ברא"ו דידן, ראה דבריו בקובץ התורני זכור לאברהם, חולון, תשנ"ג, עמ' עג, והדבר לא יתכן כמובן בסדר הזמנים.

3 נדפס בכתב העת La Regeneration, היוצא לאור ע"י ר' שמעון בלאך, שנת 1836, עמ' 226-231.

4 נדפס בכתב העת בית אוצר הספרות, הוצ' גראבער, א (תרמ"ז), עמ' 20-31.

חוגי המשכילים, כיון שראו בו נטיה לקידמה ברוח הזמן, שהתבטאה במספר תחומים, הן דתיים והן חברתיים, ועוד. יש לזכור כי הוא פעל בזמן המהפכה הצרפתית, ומסתבר שהיתה לכך השפעה על מחשבתו ופעילותו. אולם ייאמר מיד כי המעיין בספריו יווכח כי רא"ו הקפיד על קלה כבחמורה, ודברי התלמוד היו נר לרגליו. לכן הוא התנגד למנהגים שאינם מבוססים על מקורות חז"ל, וכפי שכתב בספרו עוד למועד, ל ע"א: "דכמה מנהגים חסרון ידיעה נגד הגמ'... אבל להתנגד על הגמ' מי הרשה לנו כזאת", או שם לב ע"ב: "אין להמציא כלום אחר התלמוד ומדרשים". גם הזוהר נחשב בעיניו כדברי התלמוד, והוא ראה בו חלק בלתי נפרד מפסיקת ההלכה.⁵ לכן הוא התנגד במיוחד למנהגים שההמון החזיק בהם כניחוש, כישוף ואמונות תפלות, כשאין להם ביסוס בדברי חז"ל או בזוהר.⁶ כן התנגד למנהגים שלא עלו בקנה אחד עם מנהגי צרפת ואשכנז, כפי שנראה לקמן. בהתנגדות זו הוא מתעמת עם הרמ"א ועם פוסקים נוספים. כדרכה של תורה, הוא נושא ונותן בדבריהם, הן בענייני המנהגים והן בעניינים אחרים, ויש לציין כי בריתחא דאורייתא לשונו לעתים תקיפה אולי יתר על המידה, ואין הוא מקיים כלפיהם דברי חכמים בנחת נשמעים.⁷ אין מטירתי כאן לדון בשיטתו ובחידושי בוצרה נרחבת, וכבר הילכו בזה בקיאים ממני.⁸ כל שברצוני לעסוק בו עתה הוא הנושא האמור בכותרת המאמר.

ב

ר' ישכר תמר, בספרו עלי תמר על הירושלמי, כתב מספר פעמים כנגד רא"ו. כך כתב בעלי תמר על ירושלמי ברכות פ"ט ה"א, דף רפא ע"א:

ובא"ח [=ובארחות חיים, לר' נחמן כהנא מספינקא, סיגט, תרנ"ח] מביא מספר מאורי אור לר' אהרן וירמס ממיץ... אגב אעיר שבעל א"ח הביא הוראות מספר ר"א וירמס ולא ידע שלבסוף נעשה צדוקי. ראה אוצר ישראל בערכו, ולפיכך יש לבדוק תמיד אחר הוראותיו.

בעלי תמר לירושלמי ביכורים פ"ג ה"ג, דף רנד סע"ב רנה רע"א, כתב כך:

והנה בלקוטי מהרי"ח [ר' ישראל חיים פרידמן, סיגט, תר"ס] שם [ח"א דף קו ע"א]

5 ראה לדוגמה לקמן הערה 93.

6 כדוגמה למנהגים המבוססים על חז"ל, אף שיש בהם לכאורה משום ניחוש, יש להביא מדבריו בספרו קן טהור דף צב ע"א, על חולין צה ע"ב בדיק בספרא: "ובשעת חירום ודוחק נסיחי בספרא וינוקא ונתקיימו שניהם לטובה ב"ה".

7 ראה לדוגמה האמור לקמן בהערה 94, ויש עוד מקומות רבים בכגון זה.

8 הירבה לעסוק ברא"ו ובשיטתו Jay R. Berkovitz. המאמר האחרון שבסדרת מאמריו הוא *Authority and Innovation at the Threshold of Modernity: The Me'orei Or of Rabbi Aaron Worms of Metz* נכתב על ידו בספר מאה שערים, לזכרו של יצחק טברסקי (בעריכת: ע' פליישר, י' בלידשטיין, כ' הורוביץ, ד' ספטימוס), ירושלים, תשס"א, חלק אנגלי, עמ' 265-291. בהערה 1 הוא ציין לכל המחקרים שנכתבו על רא"ו עד לאותו מאמר, כולל מחקריו שלו עצמו. וראה עתה בספרו: ח' ברקוביץ, מסורת ומהפכה, תרבות יהודית בצרפת בראשית העת החדשה, ירושלים, תשס"ז, לפי המפתח. בספר זה נמצא חומר רב ביותר על רא"ו ועל תקופתו. תודה לר' אליעזר בראדט שהפניני לחיבור זה.

הביא שבספר מאורי אור להרב ר"א וירמס דיינ במינץ⁹ ... והנה יש לדעת שבעל מאורי אור, אף שהיה ת"ח, ותלמידו של השג"א,¹⁰ וגם השה"ג¹¹ מזכירו, הרי בסוף ימיו בתקופת הסנהדרין של נפוליון נעשה צדוקי, והוא אמר שטוב להתפלל בלשון לועזית שמבין מאשר בשפה עברית כשאין מבינים פירוש המילות, וזלזל באיסור גילוי ראש, והעזי פניו נגד רבינו הרמ"א ואמר כי אין חפץ הוא להביא את כל היהודים תחת מנהגי פולין ואינו רואה מדוע יהודי אשכנז וצרפת צריכים ללכת בעקבותם. ראה בזה באוצר ישראל בערכו. ואכן לא בשכל ידבר, שכל מנהגי פולין שמביא הרמ"א יסודם במנהגי רבותינו הקדומים מצרפת ואשכנז, וכשבאו יהודי אשכנז וצרפת לפולין בגלל חמת המציק המשיכו במנהגיהם הקדומים של רבותינו ז"ל שכל מנהגם תורה שלמה. ובספר ארחות חיים מביא חלק ניכר מפסקים מספר מאורי אור ולא ידעו החכמים המחברים הנ"ל מיהו ר"א וירמס, ולפיכך דבריו ופסקיו צריכים בדיקה בכל ספריו. וגם בנוגע למנהג החכמים לגנוז שער שנשרו מזקנם בספר, יסוד התנגדותו הוא כנראה מהתנגדותו למנהג ישראל וביחוד מנהגי ת"ח שבפולין בכלל וכנ"ל.

ועוד לו בשלישית, בעלי תמר פסחים פ"י ה"ו, דף שיא ע"א :

ובמעדני שמואל סי' קי"ט סק"ד וסקי"ז מעתיק מספר מאורי אור, שמפקפק במנהג גניבת אפיקומן של תינוקות וכן באמירת חד גדיא עיי"ש. ודבר זה הס מלהזכיר ושלא כתורה עשה, כי מנהג ישראל תורה היא... ויש לדעת כי בעל מאורי אור בסוף ימיו נעשה צדוקי והלך חשכים ולא אור, וראה באוצר ישראל בערכו. וגם הרב ארחות חיים נכשל מתוך חוסר ידיעה והביא דברים ממנו אף שגם שם הגדולים מביאו בערך ר' אהרן וירמש, אבל לא ידע מסוף ימיו.

ר"י תמר מעלה בדבריו מספר נקודות, וננסה עתה לעמוד עליהן אחת לאחת. אבל נקדים ונאמר באופן כללי, כי כפי שעולה מדבריו הוא לא ראה את הספר מאורי אור, וכל ידיעותיו הן מציטוטי האחרונים מספר זה. כאמור, ספר מאורי אור הוא ספר גדול המכיל מספר חלקים, ואילו ר"י תמר מתעכב על מספר עניינים מועט ביותר, ואף אין הוא יודע במדויק את לשון המחבר. כבר ידוע המאמר דבר טוב אחד מציל את כל הספר,¹² וודאי כי נמצאים בספר זה מספר מאמרים כאלו, שהרי גם ר"י תמר כותב במפורש כי הן ארחות חיים והן לקוטי מהרי"ח השתמשו בספר זה להלכה. גם הרב חיד"א הזכירו בשם הגדולים, כפי שציין ר"י תמר עצמו, ולא דבר ריק הוא, שהרי כידוע¹³ הרב חיד"א נמנע מלהזכיר ספרים שיצא ערער עליהם או על

9 צ"ל : מיץ.

10 צ"ל : השאג"א. היינו : השאגת אריה.

11 השם הגדולים.

12 ראה בזה רא"פ שטיין, עבודת אפרים, בני ברק, תשנ"ו, ח"א, עמ' שעז; רא"ד בורשטיין, הכתב והמכתב, ירושלים, תשנ"ז, עמ' פח, ועמ' שיב.

13 זה עניין המצריך דיון לעצמו, ואין כאן המקום לדון בכך. מ"מ נקטתי כך משום שכך סבור ר"י תמר, ואני

מחבריהם. וא"כ האם רא"ו לא זכאי לכך שדבר אחד יציל את כל הספר? אין אני אומר שדבר זה מכשיר את הדברים "הרעים" שבו. כל שאני אומר הוא כי אין לפסול את הספר טרם שנבדקו הדברים לגופם, ואם מצאנו בו דברים ראויים, מן הסתם יבוא הפרט וילמד על הכלל.

זאת ועוד. לדעת ר"י תמר רא"ו נעשה צדוקי בסוף ימיו, בתקופת הסנהדרין של נפוליון, וזאת על יסוד האמור באוצר ישראל. אבל מעיון בערך על רא"ו באוצר ישראל ח"א עמ' 161, וביתר פירוט בערך סנהדרין באוצר ישראל, ח"ז עמ' 228, אתה למד כי החלטות הסנהדרין נתקבלו כחוק מדינה 6 באפריל 1807 (כ"ז באדר ב תקס"ז), כלומר 29 שנה לפני פטירתו של רא"ו. ובכן, לא רק שר"י תמר לא עיין בערך זה, כי אחרת לא היה כותב "בסוף ימיו", אלא גם לא עלו בדעתו דברי חז"ל בברכות יט ע"א: "תנא דבי רבי ישמעאל אם ראית תלמיד חכם שעבר עבירה בלילה אל תהרהר אחריו ביום שמא עשה תשובה, שמא סלקא דעתך, אלא ודאי עשה תשובה. והני מילי בדברים שבגופו, אבל בממונא עד דמהדר למריה". הרי ר"י תמר מודה שרא"ו הוא ת"ח, וא"כ מדוע לא לרוננו לכך זכות.¹⁴ אם לפי הגמ' ת"ח עושה תשובה תוך יב שעות, קל וחומר בנידון דידן, כשרא"ו נפטר 29 שנה לאחר המעשים המיוחסים לו. מדוע לשיטת ר"י תמר לא נאמר שעשה תשובה? אתמהא.

ג

לא נאריך כרגע יותר בנושא של והוי דן כל אדם לכף זכות, רק נבהיר לעצמנו על סמך אלו עובדות או אלו עדויות כתב ר"י תמר את מה שכתב. ר"י תמר כותב כי הדברים שנאמרו על רא"ו נכתבו באוצר ישראל. המעיין שם יראה כי הדברים הועתקו מגז'איש אנציקלופדיה (J.E). כותב הערך שם הוא לוי גינזבורג,¹⁵ הכותב את מקורותיו. מעיון בהם מתברר כי כולם מסתמכים על מקור אחד, והוא הספרו של גרשון לוי שנדפס בצרפתית סמוך לפטירתו של רא"ו, שציניתי בפתיחה.¹⁶ גרשון לוי כותב על עצמו כי הוא: חבר האקדמיה המלכותית של מן, אבל אין זה

הולך בזה לשיטתו ומשיב עליו מדברי עצמו.

14 ברור ש"לילה" הנזכר כאן הוא לאו דווקא. ואכן בתנא דבי אליהו פ"ג איתא: "מיכן אמרו אם ראית תלמיד חכם שעשה עבירה ביום אל תהרהר עליו למחר, שמא עשה תשובה בלילה". וראה רחיד"א בשו"ת טוב עין סי' ו, שציין לספר עצי אלמוגים שציטט כך את הגמ' ממסכת מו"ק, והעיר עליו שאגב שיטפיה לא זכר שלא נמצא כן במו"ק אלא בברכות, אבל רחיד"א עצמו לא ציין שהנוסח בברכות אינו כן. וראה גם ר"מ הקטן בשו"ת משנה הלכות, ח"ד סי' רסה, והוא קצת מתאים לענייננו, ע"ש.

15 כאן המקום להעיר כי לוי גינזבורג כתב פירוש לחלק מירושלמי ברכות בשם פירושים וחידושים בירושלמי. לפי הידוע ל' גינזבורג נעשה צדוקי לא בסוף ימיו אלא הרבה לפני כן. והנה ראה זה פלא. ר"י תמר מביא את פירושו מספר פעמים בספרו, כגון בברכות דף כח רע"א: "ובחידושי הר"ל גינזבורג פירש", או שם ל רע"ב: "וכבר עמד עליהם בפירושים וחידושים", ועוד. כאן לא מצא לנוכח לכתוב את מה שכתב על רא"ו, כנראה משום שבאוצר ישראל אין ערך על גינזבורג לוי.

16 ראה לעיל הערה 3. יש לציין כי מ' קטן (לעיל הערה 1) הסתמך על מקורות צרפתיים נוספים, אבל אין בהם מידע חדש על אישיותו של רא"ו לענייננו. המידע הנוסף שמצאתי בו (בעמ' 193), שלא הוזכר ע"י ר"י תמר ושאר הרבנים, הוא כי "לבש את מדי המשמר הלאומי", ובאמרו 'אך זה היום שקיינהו' (איכה ב, טז) גילח

עוזר לנו ביחס לאמינות עדותו, ויש פנים לכאן ולכאן. עם זאת צריך לזכור כי לוי דגל בריפורמה דתית מתונה,¹⁷ ויתכן ויש לכך השפעה על דבריו.

אכן, מקרה אחד אירע על פי דברי גרשון לוי עצמו, בשנת 1815. ואילו המקרה השני, של בית הכנסת בהמבורג אירע כפי שידוע לנו בשנים 1818-1819. נמצא כי המקרה הקרוב ביותר להספד אירע לפני 17-18 שנים. וכאן יש לשאול אם אכן מר גרשון לוי זוכר כראוי את כל הפרטים של אותו אירוע. מתוך מה שכתבתי לקמן בסעיף ו, מסתבר שהתשובה חיובית. הוא מצטט שם את תשובתו של רא"ו על פי מדרש רבה, בדומה לנסוח המדרש. ברם, אין אנו יודעים מה מקורותיו של גרשון לוי, האם הוא עצמו היה נוכח בשעת המעשים הללו, או שדבריו מבוססים על עדות שמיעה.

גם אם הוא עצמו היה נוכח בשעת המעשים הללו, עדיין יש הבדל בין דברים שנאמרו על רא"ו, לבין דברים שרא"ו כתב בספרו. הרי ברור שאינה דומה ראייה של אדם שאינו צד בעניין, לבין כתיבתו של רא"ו עצמו. לא לחינם נאמר בגמ' בכמה מקומות: "לאו בפירוש איתמר אלא מכללא איתמר", ועל כך שואלת הגמ' (ברכות יב ע"ב ועוד) "ואי מכללא מאי", ללמדך שדבר הנלמד מראייה של מעשה, או שלא נאמר במפורש, יש להזהר מלהוציא ממנו מסקנות.¹⁸ אבל גם אם נסיר את כל הפקפוקים הללו, ונקבל את הדברים כפי שהם, עדיין לא נתברר על מה יצא הקצף. הבה נבדוק את הטענות עצמן.

ד

נלך מן הכלל אל הפרט. הכלל הוא, שרא"ו לא רצה לבטל את מנהגי צרפת ואשכנז מפני מנהגי פולין. ושואל ר"י תמר, הלא מנהגי פולין יסודם במנהגי אשכנז וצרפת, שהרי בני פולין נתקבצו ובאו מאשכנז ומצרפת מפני חמת המציק.

בענייני לא הבנתי את דבריו. האם הוא סבור שמנהגי פולין זהים למנהגי אשכנז, משום שבני פולין הם למעשה בני אשכנז? נכון הדבר שיהדות פולין לכאורה אינה עצמאית כל כך במנהגיה, אבל אין היא מושתתת רק על מנהגם של בני אשכנז וצרפת. היא מושתתת גם על מנהגם של יהודים שהגיעו אליה מאוסטריה ומבוהמיה, וממקומות נוספים, שמנהגיהם לא תמיד עלו בקנה אחד, עם מנהגיהם של יהודי אשכנז וצרפת. ברור אפוא שיתכנו מנהגים שונים המבדילים בין בני פולין לבני אשכנז. אבל עד שנתמה על ר"י תמר שאפשר שלא דק כראוי

את זקנו כדי להתאימו לתקנון ה'משמר'. אין בידי את המקור שעליו הסתמך מ' קטן, אבל מלשונו אני מבין שאין מדובר כאן על גילוח הזקן והסרתו לגמרי, אלא רק על סידור הזקן, 'כדי להתאימו'. כן חידש מ' קטן כי תלמידו של רא"ו היה אליקים כרמולי, וכי רא"ו יצא באיגרת בחריפות רבה נגד פזיותו ואפיקורסותו של כרמולי על ספרו תולדות גדולי ישראל חדשות וגם ישנות.

17 ראה בספרו של ברקוביץ, מסורת ומהפכה (לעיל הערה 8) עמ' 259 והערה 74.

18 בעלי הכללים דנו מתי שואלת הגמ' "ואי מכללא מאי", ואין הדבר קשור לענייננו, כיון שאנו רוצים להראות כאן רק את העיקרון.

בתולדותיהם של יהודי פולין, יש לתמוה עליו מכתביהם של חכמי אשכנז. וכי רא"ו הוא הרב היחיד שהתנגד לרמ"א במקום שיש חילוף מנהגים בין אשכנז לפולין, וזאת משום שלדעתו הוא מייצג בעיקר את מנהג פולין. הלא חכמים נוספים כתבו כן בפה מלא לפני רא"ו וגם אחריו, ומה לנו להוציא את רא"ו מכללם.

הנה מצאנו חכמים שפעלו אחר הרמ"א והתנגדו למפעלו גם משום שאין הוא משקף כראוי את מנהג אשכנז. אין כוונתי לחכמים שכתבו והעירו פה ושם על עניינים מסויימים בדברי הרמ"א, אלא כוונתי לחכם שכתב חיבור שלם כנגדו. ר' חיים ב"ר בצלאל מפרידברג חיבר את ספרו ויכוח מים חיים, כביקורת על ספר תורת חטאת לרמ"א. אכן בהקדמתו של ר' חיים, יש ביקורת הן על השלחן ערוך והן על הרמ"א בשני עניינים. הביקורת היא על עצם הצורך בספר פסיקה, ואין זה מענייננו כאן.¹⁹ אבל יש בהקדמה גם ביקורת על הרמ"א במספר עניינים, ואחד מהם הוא שאין הוא מזכיר ומתחשב כלל במנהג בני אשכנז.²⁰ אעתיק מעט מההקדמה:²¹

כמו שהרב ז"ל [=רמ"א] היה מוכרח להודיע חילופי מנהגי בני מדינתו ממנהגי בני מזרח, כמו כן הוא הכרח גדול להודיע חילופי מנהגי בני אשכנז ממנהגי מדינת פולין, שאם הרב לא רצה לבטל מנהגו מפני מנהג א"י, כ"ש שאין לבני אשכנז לבטל מנהגם מפני מדינת פולין... והנה הרב עצמו לא כתב בהקדמת ספרו רק ממנהג בני מדינתו ולא זכר מנהג אשכנז כלל.

ניתן להוסיף על כך את שכתב בעל החתם סופר, כי מנהגי אשכנז קדמו בשנים למנהגי פולין ולפסקי הרמ"א:²²

ויהיה יודע כי ערי פראנקיא הם כל קהלות אשכנז... מגלילות ווערצבארג ולהלן, משך נהר מאינוס וריינוס עד הים הגדול ובכלל, הם ערי פראנקיא, ובכללם, פראנקפורט, מגנצא, ווירמשא, מעץ, מנהיים וכדומה. ורוב מנהגם על פי רב עמרם גאון... ורבי יואל, ורבי אפרים בבונא, ובעלי התוספות, ורש"י, ומהר"ם מר"ב [=מרטנבורג], והרא"ש והטור ומה אאריך בזה, יעיין בספר נוהג כצאן יוסף ובספר יוסף אומץ... שם ימצא מנהגיהם משונים הרבה מהסכמת רמ"א, כי דבריו נאמרו על מנהגי פולניא, והם לא שינו מנהגם הקדום בשביל זה.

19 נגעתי בכך מעט בספרי, עמודים בתולדות הספר העברי – הגהות ומגיהים, מהד' שניה, ירושלים, תשס"ה, עמ' 304-306.

20 יש לציין כאן גם את ר' חיים אולמא, שאף הוא הגן על מנהגי אשכנז בתוקף רב, אלא שדבריו נשארו בכתב יד. על שני החכמים הללו, ראה בספרו של ר"י זימר, גחלתן של חכמים, [באר שבע, תשנ"ט], פרק תשיעי ועשירי, ובמיוחד בעמ' 199-202; 231-237.

21 ההקדמה נדפסה רק בדפוס ראשון של ויכוח מים חיים, אמסטרדם, תע"ב. במהדורות הבאות, נספח הספר לתורת חטאת לרמ"א, וההקדמה הושמטה. ההקדמה נדפסה שנית ע"י ח' טשרנוביץ (רב צעיר) בספרו תולדות הפוסקים, ניו יורק, תש"ח, ח"ג, עמ' 93-100. נדפסה שוב, עם השוואה לכתבי יד, בספרו של ר"י זימר, המוזכר בהערה דלעיל, נספח ט, עמ' 307-317. הקטע שלפנינו נמצא שם בעמ' 314.

22 שו"ת חתם סופר החדשות, ירושלים, תשמ"ט, סי' י.

בנוסף לכך מצאנו חכמים שכתבו ספרי מנהגים, כשכל מטרתם היא לחזק ולהעמיד על תלם את מנהגי אשכנז. גם כאשר יש חילוף בין מנהגי אשכנז לבין מנהגי פולין, הם עמדו על משמרתם לצד מנהגי אשכנז, והתנגדו למנהגי פולין ולרמ"א המייצג אותם. ביניהם אנו יכולים למנות את יוסף אומץ לר"י האן נירלינגן, נוהג כצאן יוסף לר"י קאשמן שהוא מצאצאי בעל יוסף אומץ, דברי קהלות לרש"י גיגר, ועוד שכמותם, שהיו ידועים ודאי לר"י תמר. הוסף עליהם ספרים שיצאו לאור לאחר פטירתו של ר"י תמר, בשנת תשמ"ב, כגון מקור חיים לרח"י בדרך, מנהגים דק"ק וורמיישא לר"י שמש, וכן מנהגות וורמייזא לר"י קירכהיים. בשני הספרים האחרונים יש גם מבואות חשובים על אשכנז ומנהגיה, ועל המהרי"ל כמייצג מנהגי אשכנז²³ וחשיבותו בעיני האחרונים.

ואם קשה עליך המלאכה לבדוק אחר כל מנהג ומנהג, הרי שבימינו נעשתה מלאכה זו מלאכה קלה מאוד, ולכן החלטתי שלא אתן דוגמות לכך. די לעיין בארבעת החלקים של הספר הנפלא שרשי מנהג אשכנז של רב"ש המבורגר, ואתה מוצא בהם דיונים נרחבים במנהגים שונים, ובהם גם חילופי מנהגים בין אשכנז לבין פולין. אתה מוצא בהם את עמידתם האיתנה של רבנים שונים כנגד שינוי מנהגי אשכנז, גם כשעמדתם נוגדת את זו של הרמ"א. והרי רב"ש המבורגר לא סיים את המלאכה, ואנו מאחלים לו שיזכה לברך על המוגמר לתועלת לומדי התורה, וברור שיש עוד דוגמות רבות באמתחתו. מכל מקום בהרבה מקרים ימצא המעיין כי רב"ש המבורגר מצטט גם מספריו של רא"ו המייצג את מנהג אשכנז כהלכה.²⁴ נמצא שרא"ו אינו יוצא דופן כלל ועיקר בהעדיפו את מנהגי אשכנז וצרפת על אלו של פולין. על כל האמור נוסף את כבוד האכסניה, שיזמה את הוצאת הספר השנתי ירושתנו, שעד עכשו יצאו ממנו שני חלקים, ויש בו מדור מיוחד בשם "תורת אמן", הדן במנהגי אשכנז. עולה אפוא כי תלונה זו של ר"י תמר כנגד רא"ו אין לה על מה לסמוך.

ה

נעבור עכשו לדיון פרטני במנהגים שהזכיר ר"י תמר על יסוד האמור באוצר ישראל. נאמר בשמו של רא"ו שיש להעדיף להתפלל בשפה זרה, אם המתפלל אינו יודע עברית. אני מוסר עתה את דברי גרשון לוי בצורה נרחבת יותר מאשר כתוב באוצר ישראל, ובתרגום חופשי מצרפתית: כאשר עמד להיפתח ע"י הרפורמים בית הכנסת בהמבורג,²⁵ ביקשו רבני המקום כי רא"ו יצטרף אליהם בגינוי בית הכנסת. רא"ו סירב באומרו כי רבני המבורג רוצים הכל או לא

23 ולכן מובן שרא"ו מדגיש פרט זה כמה וכמה פעמים. לדוגמה בלבד, בחלק באר שבע דף יד ע"ב: "וגם בדוכתי טובא מנהג רמ"א בפולין לבדו כמו... ובפרט היכא שמהרי"ל חלוק במנהגיו אנחנו גרין בתרי"ה שהוא אשכנז ממש", או בחלק בן נון דף קנו ע"ב סי' תכה: "אנחנו בני אשכנז גרין במנהגים אחר מהרי"ל ע"ש ולא כהרמ"א איש פולין", ועוד.

24 מקומות אלו ניתן למצוא בקלות לפי מפתח השמות בסוף הספר בערך: וורמסר, ר' אהרן. על פי המפתח עולה כי בדיוניו שבחלק רביעי לא נזקק רב"ש המבורגר לספרי רא"ו.

25 מדובר בשנים 1818-1819.

כלום. מי שאינו מבין עברית, מוטב שיתפלל בשפה זרה מאשר לא יתפלל כלל. הוא נמנע מלעודד את המריבות, ושמר על שתיקה זהירה. עד כאן דבריו.

האירוע המדובר הוא תקנות הריפורמים בתפילה, כשאחת התקנות היתה תפילה בלשון זרה.²⁶ נושא זה עורר התנגדות עזה, ונתחברו ספרים ותשובות בנושא זה.²⁷ ר"ש פדרבוש תיאר במקצת את הויכוחים הללו, וכפתחה לדבריו הוא כתב כך:²⁸

בהשתלשלות הפולמוס על הרפורמה מתבלט חזיון מתמיה. מחוללי הרפורמה סמכו את נימוקיהם על ההלכה, שהם לא הודו בה ואף רצו להעבירה מן העולם, ודווקא הרבנים החרדים הורו כי הזמנים נשתנו, ואף על פי שהתלמוד והשולחן ערוך מתיירים להתפלל בכל לשון, אבל בתקופות האחרונות נעשתה התפילה העברית חוק דתי ולא יעבור, ואסור לשנות ממטבע העברי שטבעו אנשי כנסת הגדולה בתפילות ונתקדש בהרבה דורות. לאלה שאינם מבינים עברית יש רק תקנה אחת, שילמדו לבניהם שפת עמם, כשם שמלמדים אותם שפות אחרות. אין ספק שרבני הדור ההוא עמדו על מהותה האמיתית של התנועה לתיקונים בדת. היה ברור להם שלא הבנת התפילות לנגד עיניהם, ושאיפתם אינה החדרת ההכרה הדתית לדוברי לעז והשתפכות נפשם לפני קונם. הבן הבינו שהמרת הלשון בתפילה משתלבת לשיטה שלמה ומקיפה לנתק כליל את היהודים ממורשת דורות המושתתת על תורת ישראל ושפתה, וליצור במקומה בריאה חדשה של יהדות תרגום, מעורטלת מן התרבות המקורית.

ובכן, נכון שחלק גדול מהרבנים אסרו תפילה בלשון זרה. אולם ברור כי מבחינת ההלכה כפי שהיא, יש מקום, למי שאינו מבין את לשון הקודש, להתפלל בלשון זרה,²⁹ אם כי אני מודה כי היו רבנים שטענו שכיום יש איסור גם מבחינה הלכתית גרידא. אין כאן ויכוח הלכתי גרידא, אלא יש כאן ויכוח עם פנים לעתיד. נמצא כי רא"ו לא שגה בהלכה, ולא התיר את האסור, אלא לכל היותר ניתן להתוכח עמו אם הוא ראה נכוחה את מטרת הרפורמים.

ו

טענה נוספת היא כי זלזל בגילוי ראש. כך מספר גרשון לוי, בתרגום חופשי מצרפתית: בשנת 1815 לאחר מותו של הרב יוסף גוגנהיים, מונה רא"ו לרב ראשי זמני של מץ. הוא נשבע אמונים למלך ולחוקה. אחד מחברי הרבנות ביקש ממנו לחבוש כפה, כדי שלא יעמוד בגילוי ראש בטקס דתי. רא"ו ציטט את דברי הנביא מיכה (ו, ג): "עמי מה עשיתי לך ומה הלאתיך". והוסיף

26 ראה ספר אלה דברי הברית, שפרסם בית דין צדק של המבורג, אלטונא, תקע"ט.

27 חלק מהמקומות הללו נמצאים בדברי ר"ש פדרבוש המצויין בהערה הבאה. יש להוסיף את הספר צרור החיים לר"א לוונשטט, אוהלי, תרכ"ט, והפרק שכותרתו שפה נכריה. שם יש חומר רב בנושא.

28 ר"ש פדרבוש, הלשון העברית בישראל ובעמים, ירושלים, תשכ"ח, עמ' 258.

29 הרי לנו לדוגמה לשונו של חיי אדם, סי' כב, סי"ב: "מי שאינו מבין לשון הקודש וכן הנשים, מוטב שיתפללו בלשון שמבינים, רק שיתפללו בלב שלם".

מתוך מדרש רבה. עמי, כך אומר ה' לישראל, איזה צער גרמתי לך, האם דרשתי ממך שתופיע בגילוי ראש בבית הכנסת ובבית המדרש? הנה כי כן הוסיף רא"ו, אם ה' לא דורש מאתנו את המחווה הזו, אין הוא רואה בכך עלבון, והוא נשבע בגילוי ראש.

כוונת רא"ו היא לזיקקא רבה כז, ו:

אמר ר' יצחק משל למלך ששלח פרוזדוגמא שלו למדינה, מה עשו בני המדינה עמדו על רגליהם ופרעו את ראשיהם וקראוה באימה וביראה ברתת ובזיע, כך אמר הקב"ה לישראל הדא פרוזדוגמא ידידי לא הטרחתי עליכם ולא אמרתי אליכם שתהא קורין ק"ש לא עומדין על רגליכם ולא פורעין את ראשיכם.

כידוע, שאלת כיסוי ראש נידונה רבות בפוסקים, ויש בה דעות שונות ומנהגים שונים. במקום לקבוע עמדה על פי סיפור, מן הדין לראות מה כתב רא"ו בספרו בנושא זה. אלו דבריו בספרו באר שבע, דף טו ע"ב, על דברי השו"ע או"ח סי' ב:

אסור לילך בקומה זקופה ולא ילך בגלוי ראש [עד כאן דברי השו"ע]. נשמר בלשונו דג"ר [=דגילוי ראש] לאו איסורא כמ"ש הב"י סי' צ"א מהא דקידושין [לא ע"א] ר"ה בר"י לא מסגי ד"א בג"ר, וגם לשון [שבת קיח ע"ב] תיתי לי דלא סגינא ד"א בג"ר. ואפי' בבה"כ ובהזכרת השם נקט בש"ע שם בשם י"א, מוכח דאינו לכ"ע. וגם ב"י [או"ח סי' סא] מהמדרש לא חייבתי אתכם לקרות ק"ש בפרוע ראש, וגם המהרש"ל בתשו' [סי' עב] התיר אפי' ברכות. וראיתי בסופרים פ"ד [הט"ו] איכא חד תנא דשרי לפרוס שמע בג"ר. וגם בר"מ זוהר פנחס [קכב ע"ב] אסור לת"ח למיהך ד"א בג"ר. מוכח לכל אדם שרי. ונ"מ טובא באיזה צורך, או אפי' ברכה עוברת כרעמים, מכ"ש כשמכסה בידו.

הרי לנו דברים ברורים. לאחר שהביא ראיות שגילוי ראש אין בו איסור, ויתכן שמותר אף בהזכרת השם, סיים שאם יש צורך הרי מותר בגילוי ראש. אם כן יש לו ביסוס הלכתי לשיטתו.³⁰ אין מן הצורך לומר כי בעת החדשה היו מיהודי גרמניה שהלכו בחיי יום יום בשיטת רא"ו, והדברים ידועים. אציין רק לסניף בעלמא כי המקורות שהביא כאן רא"ו, הובאו בתוספת מרובה בביאור הגר"א או"ח ס"ח סק"ו, לראיה שאין חובה ללכת בכיסוי ראש. ואני מעתיק את סוף דברי הגר"א: "וכן ממ"ר הנ"ל לא הטרחתי עליכם כו'. כללא דמילתא אין איסור כלל בראש מגולה לעולם רק לפני הגדולים, וכן בעת התפלה, אז נכון הדבר מצד המוסר, ושאר היום לקדושים שעומדים לפני ה' תמיד".

נמצא כי התלונה על רא"ו שולזל בגילוי ראש אין לה מקום, לא לפי שיטתו ולא לפי דעתם

30 חלק זה נדפס בשנת תקע"ט (1819), כנכתב בסוף הספר, דף קמו סע"ב: שנת שלום רבא (עמד על כך קטן במאמרו הנזכר לעיל הערה 1, עמ' 192 הערה 4). היינו, הוא נדפס לאחר האירוע, אבל רא"ו שנה משנתו עוד קודם לכן.

של חכמים אחרים.³¹

ז

עוד כתב ר"י תמר: "וגם בנוגע למנהג החכמים לגנוז שער שנשרו מזקנם בספר, יסוד התנגדותו הוא כנראה מהתנגדותו למנהג ישראל וביחוד מנהגי ת"ח שבפולין בכלל וכן"ל".

הבה נעיין במנהג המוזכר כאן. בראש ובראשונה מוטל עלינו לראות מה כתב רא"ו עצמו בעניין זה. אלו דבריו בחלק באר שבע, דף טז סע"א:

ויש להזהיר המניחין ציצני³²ת (יש)נים תוך ספרי קודש שלא לסימן, שעושים הקדושה נרתק לתשמישי מצוה הנזרקין, ואין מעלתם יתירה מן סכך הסוכה אשר נהפוך הוא שזורקין ודורסין, גם זו לא יאות, רק אלו ואלו נשרפין. וכן רבים טועים להניח שערות הזקן תוך ספרי קודש משום תקוני דני³³קנא, ואתה תחזה בזוהר גם קדושת שער אדרשא וכל אבריו ושערות רמוזים בחכמת הבריאה ומבשרי אחזה אלוה, אלא שהאר"י ז"ל הגדיל מאוד לפרוש מן הכיעור שלא לעקור ביד דהוי כעין תער שתולש מעיקרו.

הקדמתי גם את דבריו ביחס לציצית, כי על כך דומה שאין חולק, ודי להביא את מה שכתב הריעב"ץ במור וקציעה סי' כ"א: "וכתבו האחרונים בשם מהרי"ל שציציות שנפסקו יניחם בתוך ספר. אבל המניחין אותן בספרי' להצניען בהן שטות הוא, דכיון דקיי"ל נזרקין, אסור להניחן בספר שלא לצורך, שנעשה הספר משמש להן בחנם". האם ריעב"ץ חלק על מנהג ישראל מתקופת מהרי"ל? לא ולא, אלא יש להבין את דברי מהרי"ל כראוי. אם כן בעניין ציצית אין ביטול מנהג, וכן הסכימו גם האחרונים. אם כן לא רחוק לומר כן ביחס לשערות הזקן. אלא שאכן כאן יש עניין נוסף והוא דברי קבלה.

אבל גם כאן לפנינו דברים ברורים. אין כאן התנגדות למנהג ישראל, אלא יש כאן ידיעה ברורה על האמור בספר הזוהר. לאמור, לפי רא"ו על פי הזוהר אין הבדל בין קדושת שערות הזקן לקדושת שאר שערות הגוף.³³ והואיל ולא מצינו גניזה בשאר השערות, אם כן אין גניזה נוהגת גם בשערות הזקן. ואילו האר"י ז"ל לא דיבר כלל על גניזת שער הזקן, אלא על איסור תלישתו אפילו ביד, משום שהוא כעין תער.

אמנם גם ללא דברי רא"ו הללו, יש לתמוה על ר"י תמר שלא העתיק את שכתב בלקוטי

31 ר"ח ברקוביץ בספרו (לעיל הערה 8), עמ' 195, כי ההיתר של רא"ו לגילוי ראש נבע מ"תכתיבי החברה הצרפתית ותרבותה בתחילת המאה התשע עשרה ועל ההשלכות שנודעו להם על יחסים בין יהודים לגויים". איני דן במאמר זה בפרשנות ובמניעים של הפסיקה, וצינתי לכך כיון שברקוביץ מקדיש בספרו מקום נרחב לאישיותו ולפסיקתו של רא"ו. ואעיר כדרך אגב, כי גם אליבא דברקוביץ היה לו לציין כי לא תמיד הושפע רא"ו מ"תכתיבי החברה הצרפתית". ראה לדוגמה לקמן הערה 75.

32 הכתיב בתורה הוא: ציצת, אבל תיקנתי מלה זו כפי שרגילים לכותבה כיום.

33 וכן כתב ר"ג שפירא בספרו יין המשומר, מאמר ולא תשחית את פאת זקנך, לבוב, תרכ"ז, דף כט ע"ב. אלא שהוא הוציא מהכלל את שער הראש, וזה בניגוד לדברי רא"ו. וראה דיון בכל העניין של שער הזקן, וגם העניין הזה בכלל, ע"י ר"י הלל, בתשובותיו וישב הים, ירושלים, תשנ"ד, ח"א, סי' יד, ובהמשך התשובה.

מהרי"ח בהמשך הדברים, אלא הסתפק רק בתחילתם. כך כתוב שם בהמשך:
 אך כבר דשו בזה רבים אנשי מעשה, ובודאי יש סוד בדבר, אך ממילא מובן דכ"ז ג"כ
 דוקא לאותן אשר נזהרים בחומרת האריז"ל המובא בבאה"ט יו"ד סי' קפ"א שלא לעקור
 שער הזקן שלא יפגום הצינורות, משא"כ אותן שכל היום הולכין בשוק ועוקרים שער
 זקנם וזורקים לאשפה.

אם כן אפילו אליבא דלקוטי מהרי"ח אין מנהג זה מנהג פשוט וברור, ואין הוא יכול להקיף את
 כל הציבור. ואם אמנם אין בדברי לקוטי מהרי"ח ביטול המנהג לגמרי, הרי מכל מקום יש כאן
 הסתייגות מסוימת. אבל יש המבטלים מנהג זה לגמרי.

הבה נראה את שכתב בשו"ת תורה לשמה סי' שו. אלו דבריו:

ודע כי יש להזהיר את המון העם בענין אחר כיצא בזה והוא אותם שדרכם להצניע
 שערות זקנם הנתלשים תוך הספרים דודאי לא אריך למעבד כן... מיהו אם מניחים אותם
 שם לסימן כדי שידע המקום שפסק שם ויחזור ללימודו שרי כי רק אם מניחם לצרכם
 כדי לשמרם הוא דאסור.

והנה בעניין הצנעת שערות הזקן בספרי קודש האריכו בדורנו רמ"נ ווינר³⁴ ור"י פיינהנדלר³⁵
 והביאו שאכן יש שתי דעות בפוסקים. ללמדך שרא"ו אינו יוצא דופן בעניין זה, ואי אפשר לומר
 עליו שהוא מבטל מנהג ישראל.

ח

עוד זאת כתב ר"י תמר, כי על פי המובא בספר מעדני שמואל פקפק רא"ו במנהג גניבת
 אפיקומן ובאמירת חד גדיא. ועל כך כתב ר"י תמר: "ודבר זה הס מלהזכיר ושלא כתורה עשה,
 כי מנהג ישראל תורה היא".

הבה נראה מה כתב רא"ו. בשו"ע סי' תעב ס"א נאמר: "יהיה שלחנו ערוך מבעוד יום כדי
 לאכול מיד כשתחשך... שמצוה למהר ולאכול בשביל התינוקות שלא ישנו". ועל כך כתב החק
 יעקב סק"ב: "וזהו שאמרו בש"ס [פסחים קט ע"א] חוטפין מצה בלילי פסחים, וכן פירש"י שם
 שכן עיקר, וע"ש דנאמרו עוד פירושים בדבר זה... ואפשר שמה נתפשט מנהג שמניחין
 לתינוקות במדינות אלו לחטוף האפיקומן, שע"י זה לא ישנו יתעוררו לשאול". ועל כך כתב
 רא"ו בספרו עוד למועד³⁶ דף קעח ע"א: "אינו כן רק גונבים מתחת הכסת, והוא מנהג בדוי
 והבל ובגוים נשמע שהיהודים לומדים את בניהם לגנוב זכר ליציאת מצרים וינצלו ע"כ המונע
 משובח". דברים אלו הובאו בארחות חיים (ספינקא) סי' תעג סי"ט, כפי שציין המעדני שמואל.

34 בספרו הדרת פנים זקן, ניו יורק, תשס"ב, מהד' שלישית, ח"ב, פ"ב, נספח ב, עמ' תקכג-תקכו; ועמ'
 תשעז-תשפ.

35 בספרו גנזי הקודש, ירושלים, תשס"ב, פ"ג סי"ח, עמ' נב ובהערות.

36 בעל ארחות חיים קורא לספר בשם מאורי אור, וכבר כתבתי בפתיחה כי זה השם הכולל לספריו, אף שלחלק
 מהספרים יש שם נוסף, אבל האחרונים לא תמיד הקפידו על כך.

אבל מצאנו רבים הסבורים כדברי רא"ו. רח"י בכרך במקור חיים סי' תעז ס"א כתב: "מנהג שהתינוקות גונבין האפיקומן הוא לחבב המצוה, ומ"מ יש פנים למחות ולבטל המנהג". כדי שלא להאריך יתר על המידה, אביא כאן את דברי ר"ג ציננער:³⁷ "נתפשט המנהג שמניחין התינוקות לחטוף האפיקומן... ויש שמפקקים וסוברים שאין לנהוג כן". ועל כך הוא מפנה בהערה כה, לדברי המקור חיים שהבאנו לעיל ומוסיף: "וכ"כ הגדת חב"ד שאין נוהגין בחטיפת אפיקומן בבית הרב, ולהעיר ממאמר חז"ל בברכות דף ה' ע"א בתור גנבא גנוב וטעמא טעים, וכ"כ שו"ת בית אבי ח"ג סימן כ"ו דחטיפת המצות לא הונהג אצלנו, וכ"כ הגדת בית הלוי בשם הגר"ח מבריסק, וכן אצל הספרדים ליתא הך מנהג, וכן מנהג קארלין סקווירא נדבורנא האדעס קאלאשיץ והחזו"א להקפיד שלא לגנוב אפיקומן". ונוסיף את שכתב רמ"י וינגרטן על אלו השוללים מנהג זה:³⁸ "הגר"ח מבריסק... וכן במשנ"ב לא הזכיר מנהג זה... ויש מקהילות הספרדים שמנהג גניבת האפיקומן לא היה נהוג בהן, כמובא בהליכות עולם עמ' 68 ובספר שער המזרח על קיצושו"ע הערה 10. ויש ששוללים מנהג זה כדי שלא להרגיל התינוק בגניבה. וראה הגדת חב"ד, הליכות תימן".

דומה שמקורות אלו מוכיחים כי רא"ו אינו יחיד בהתנגדותו למנהג גניבת אפיקומן.

ט

עוד נאמר עליו כי הוא שלל את אמירת חד גדיא. הבה נבדוק את הדברים הללו. ר"י תמר שואב ידיעה זו ממעדני שמואל סי' קי"ט סק"ד, וכך כתוב שם:

ועי' בספר א"ח החדש בשם ספר מאורי אור סי' תע"ג סוף אות ו שכתב דענין המנהג של מזיגת כוס של אליהו הוא נמשך משום דרך חירות שהבעה"ב אינו טורח למזוג לבני ביתו שגם הם מסובים בשלחן וכדי שלא לטרוח הניחו תחלה כוס גדול למזוג ממנו (לשאר הכוסות) ובשאלת תינוקות (על מה שמוזגים את הכוס הגדול הנ"ל) אמרו (להם) שהוא לאלהו הנביא ועי"כ הוסיפו (עוד) כדברים האלה להכביד עול המלעיגים, וכן (מה שאומרי') בלשון לעז את השיר של חד גדיא הגם שהמחבר ידע כוונתו והרבה פירושים יש וכו' עכ"ד...³⁹ וגם שאר דבריו של הרב מאורי אור הנ"ל צ"ע, כי באמת יש סודות נסתרים לכל מנהגי ישראל ובפרט באמירת השיר של חד גדיא אשר לפי המבואר בספרים הקדושים יש בו סודות נוראים ורמזים מתוקים מדבש ונופת צופים.

העתקתי את כל דברי ארחות חיים, כולל הסברו על כוסו של אליהו שאינו שייך כמובן לעניינו ולא אגע בו,⁴⁰ כיון שנראה בהמשך הדברים שרא"ו קישר ביניהם. בעל מעדני שמואל העתיק

37 נטעי גבריאל על הלכות פסח, חלק ב, ירושלים, תשס"ב, פרק פג סי"ח.

38 הסדר הערוך, ירושלים, תשנ"א, חלק א, פנ"ז, סעיפים ה, ו, עמ' שלו ובהערות 21, 22.

39 כאן הקשה על הסבר רא"ו ביחס לכוסו של אליהו, והואיל ואין זה מענייננו איני מעתיק זאת.

40 על השתלשלות מנהג זה, כולל התייחסות כמובן להסברו של רא"ו, ראה מחברתו של י" אבירע, כוסו של אליהו הנביא, ירושלים, תשי"ח.

כהלכה את דברי ארחות חיים, אבל שגה בהבנת דבריו. זאת משום שלא ראה את דברי מאורי אור במקורם, אלא הסתמך על מה שהובא ממנו בארחות חיים. כדי שהמעין יוכל לשפוט בעצמו, אביא את לשונו של רא"ו בספרו עוד למועד, מיץ, תקפ"ב, דף ל ע"ב:

וכן כוס של אליהו נמשך דרך חירות שהבע"ב אינו טורח למזוג לב"ב וגם הם משיבים⁴¹ בשלחן ושלא לטרוח הניחו תחילה כוס גדול למזוג ממנו ובשאלת תנוקת⁴² אמרו שהוא לאלי' נביא עי"כ הוסיפו כדברים האלה להכביד עול המלעיגים. וכן בלשון לעז השיר חד גדיא הגם שהמחבר ידע כוונתו והרבה פירושים יש, והמעין מה שנדפס ממני אצל הגדות קטנות⁴³ יבחין האמת, אכן הבו דלא לוסף העתק בלעז כדרך לצנות.

ברור מדבריו שאי אפשר לומר כי הוא מתנגד לאמירת חד גדיא, שהרי הוא עצמו כתב פירוש על שיר זה בהגדה של פסח. אבל את הקטע הזה לא העתיק ארחות חיים, ולכן שגה מעדני שמואל בהבנתו. העולה מכאן שרא"ו התנגד שידפיסו את חד גדיא בלעז, ויאמרו אותו בלעז. הואיל ושיר זה אינו מובן כפשוטו, לכן עדיף לא לתרגמו כדי שאנשים שאינם ראוים לא ילעגו לשיר זה. לדבריו, כך גם אירע בכוס של אליהו, ולכן העתקתי את כל הקטע כולל כוסו של אליהו, כדי שהמעין יווכח בכוונתו וכפי שכתבנו. הרי הוא סבור שאין לכוס זה כל קשר לאליהו הנביא, אבל כנראה שהיו שהוסיפו דברי הסבר לכוס זה הקשורים עם אליהו, וכתוצאה מכך היו שהתלוצצו על כך. הוא אינו מפרט מה היא הליצנות שאליה התכוון, וטוב עשה שלא פרט כדי שלא לתת מקום למינים לרדות, והמבין יבין.

אלא שיש לשאול על רא"ו עצמו, הרי כפי שכתבנו בהערה 43, הוא כתב את פירושו לחד גדיא בהגדה של פסח שנדפסה עם תרגום לגרמנית כולל תרגום לחד גדיא, ואם כן כיצד הסכים לכך. אין לי תשובה ברורה לכך, ואולי צריך לומר שהוא אכן התחרט על שהסכים לכך. יש לדעת כי בשנת תקע"ט נדפסה במיץ הגדה של פסח עם תרגום לצרפתית מאת דוד דראך, ובראשה נדפסו שלוש הסכמות מרבני פריס.⁴⁴ יתכן שרא"ו חשב כי כל המוסיף גורע, ודי היה בתרגום לגרמנית,

41 היינו: מסובים, ולכן הם אינם רוצים לטרוח. וכן תיקן את לשונו בעל ארחות חיים. קשה בעיני לומר שכוונתו: משיבים, בשי"ן שמאלית.

42 היינו: תינוקות.

43 כוונתו להגדה של פסח, שנדפסה עם תרגום לאשכנזית (גרמנית באותיות עבריות), מיץ, תקע"ה. בסופה בעמ' לט-מג, נדפס "מאורי אור" על ההגדה. אמנם לא נאמר בשער ההגדה ולא נאמר כאן מי המחבר, אבל שם הפירוש מעיד על המחבר (מ' קטן), במאמרו המצויין לעיל הערה 1, בעמ' 192 הערה 4, כותב שיש לייחס את הפירוש להגדה של פסח למדקדק ר' משה בדינגן. אולי התכוון להגדה אחרת, שהרי בהגדה זו ברור כי רא"ו הוא המחבר, לא רק לפי השם, אלא גם לפי הסגנון של הפירוש. בעמ' מב-מג, נמצא פירוש של רא"ו לחד גדיא. פירושו הוא על דרך האליגוריה, כאשר חד גדיא רומז לחטא העגל. שני זווי רומז לשני סלעים מילת שהוסיף יעקב על כתונת הפסים, שדבר זה סובב את הירידה למצרים (שבת י ע"ב) וכו'.

44 בשנת תקע"ו נדפס במיץ הספר אם למקרא מאת רמ"י בדינגן, ובו הסכמה מאת רא"ו. עניינו של הספר הוא לימוד לשון הקודש, דרך הקריאה והמבטא. השאלה היא האם העובדה שיש כאן הסכמה רק מאת רא"ו ולא מרבני פריס מלמדת משהו, או שאין ללמוד מכאן דבר. אגב, הסכמה נוספת של רא"ו ניתנה על הדפסת מנורת המאור לר"י אבוהב במיץ תקפ"ט, כשהמגיה הוא רמ"י בדינגן.

וזהו פשר דבריו "והבו דלא לוסף העתק בלעז כדרך ליצנות". אגב, שם נכתב הסבר בצרפתית לחד גדיא, ואף הוא כמובן בדרך אליגורית, ואולי ההסבר שם לא מצא חן בעיניו, ואילו התכוון. תשובה נוספת אפשרית היא כי התרגום לגרמנית נדפס באותיות עבריות, ונמצא שאומות העולם אינם יכולים לקוראו. אבל התרגום לצרפתית נדפס בצרפתית וכל אדם יכול לעיין בו, ומזה חשש רא"ו. אפשרות נוספת היא כי רא"ו לא חשש מהגדות שניתרגמו אם יש בהן הסבר לחד גדיא, ובשתי ההגדות הללו מצורף גם הסבר. החשש שלו היה מתרגום של חד גדיא ללא דברי הסבר.

,

עד כאן דנו בדברי ר"י תמר וראינו כי לצערנו הרב מיהר לחרוץ עלי רא"ו משפט חמור, וכן לא יעשה. אפשר להמליץ עליו את הפסוק, שהאחרונים השתמשו בו לדרכם בעניינים אחרים: אמר עם הספר ישוב מחשבתו הרעה (אסתר ט, כה). לו היה מעיין בספריו של רא"ו ודאי שלא היה מגיע למסקנה שהגיע.

עלי להוסיף כי ר"ח ברקוביץ, שכתב מספר מחקרים על רא"ו, וכן שילבם בספרו,⁴⁵ מציין שאכן המשכילים דימו שרא"ו נוטה לצידם. הוא מונה מספר נקודות המלמדות לכאורה על כך: סירובו להצטרף להתנגדות בית הכנסת הרפורמי בהמבורג, רצונו להמעט בפיוטים בתפילה, ביקורתו כנגד מנהגים מסוימים שנראו בעיניו כאמונות תפלות, ועוד מספר נקודות. לדבריו, דמותו החיובית לכאורה של רא"ו בעיני המשכילים, גרמה לעיוות דמותו, והוא מפנה כדוגמה לכך לדברי ר"י תמר שהבאנו לעיל.⁴⁶ אבל אין הוא דן בדברי ר"י תמר במפורט, אלא רק ציין לכך. אוסיף ואומר כי הואיל ולא רציתי להאריך, דנתי רק בדברים שהזכיר ר"י תמר. אילו ציטטתי מדברי רא"ו עצמו בעניינים אחרים, והמעין יכול לראות חלק מהדברים במחקריו של ר"ח ברקוביץ, היה המעיין רואה שאי אפשר לומר עליו בשום פנים ואופן כי בסוף ימיו נעשה צדוקי.

יא

לצערנו הרב, לא רק שר"י תמר טעה בהערכת דמותו של רא"ו, אלא שדבריו הטעו גם אחרים. ר"ח סופר חוזר ומזהיר מספר פעמים בחיבוריו הרבים שלא לסמוך על רא"ו. הוא נשען בראש ובראשונה על דברי ר"י תמר. להלן ציטוט מדבריו:⁴⁷

עוד כתב בספר מנחת אלעזר שם [ח"ב סי' ד"ה וראיתי]: וראיתי בספר מאורי אור... עכ"ל. הנה מה שהביא מספר מאורי אור והגדיל כוחו וחתם עליו בברכת "זצ"ל", הנני להביא מה שכתבתי "במכתב ברכה" הנדפס בראש ספר בנין אפרים [לרא"פ שטיין, בני

45 ראה לעיל הערה 8.

46 ראה על כך במאמרו האחרון של ברקוביץ, שצויין לעיל הערה 8, עמ' 281, והערה 4. שם ציין כי רש"ז ליימן הפנה אותו לעלי תמר על פסחים. הערה זו נמצאת גם בספרו מסורת ומהפכה (לעיל הערה 8), עמ' 249, הערה 49, אבל ללא שמו של רש"ז ליימן.

47 מאמר יעקב נספח לספר פדה את אברהם לר"א פאלאג'י, מהד' רא"י אוהב ציון, ירושלים, [תשס"ב], עמ' קסה. ר"ח סופר פירסם דברים אלו גם בקובץ בית אהרן וישראל, ק (ניסן-אייר תשס"ב), עמ' רכג.

ברק, תשנ"ט].

מאד מפוקפק בעיני אם יש לסמוך על ספר מאורי אור זה, ואכתוב בקצרה וברמיזה, ואביא רק דברי הגאון הידען בעל עלי תמר ז"ל שבביאורו לירושלמי ברכות (פ"ט ה"א דרפ"א ע"א) כה כתב: "אעורר שבעל ארחות חיים (ספינקא) הביא הוראות מספר מאורי אור, אבל לא ידע שבסוף ימיו הוא נעשה צדוקי, ולפיכך יש לבדוק תמיד אחר הוראותיו. וראה בספר אוצר ישראל בערכו" ע"כ. [נספר אוצר ישראל אין לי, וגם אני רוצה שיהיה לי, וד"ל. ועיין גם בספר "ארשת" כרך שני (שנת תש"ך דף קצ"ב וקצ"ג) על בעל מאורי אור ותלמידו].

וחזר וכתב כזאת בעלי תמר לירושלמי ביכורים (פ"ג ה"ג דרנ"ה רע"א): "יש לדעת שבעל מאורי אור, אף שהיה תלמיד חכם, ותלמידו של השאגת אריה, וגם החיד"א בשם הגדולים מזכירו, הרי בסוף ימיו נעשה צדוקי, וזלזל באיסור גילוי ראש, והעזי פניו נגד רבינו הרמ"א וכו' (א"ה יח"ס עיין שם כי לא רציתי להעתיק דבריו), וסיים בספר עלי תמר: "ובספר ארחות חיים (ספינקא) מביא חלק ניכר מפסקים מספר מאורי אור, ולא ידעו החכמים המחברים הנ"ל (ארחות חיים וליקוטי מהרי"ח) מיהו מחבר ספר מאורי אור, ולפיכך דבריו ופסקיו צריכים בדיקה בכל ספריו", עיין שם שהאריך, וזכורני שחזר על זאת גם בספרו עלי תמר לירושלמי נזיקין וכעת אינו לפני.

ואשלים דברי הרב בעל עלי תמר במה שרמזו לשם הגדולים, דעיין שם חלק הגדולים (מערכת א' אות קכ"ג, ומערכת י' אות ר"ח), ועוד שם חלק הספרים (מערכת מ' אות י"ד) ע"ש, ודע שבספר אור החיים (אות א' ערך רבי אברהם בעל מגן אברהם) כתב על בעל מאורי אור: "ואין לתלונתו טעם וריח רק מילין יכביר כדרכו" ודוק.

ואל תתמה על מה שהגאון המופלא רבי יוסף זכריה שטערן זצ"ל משעוול מזכיר לחיבור מאורי אור (על כל חלקיו) בעשרות מקומות בכל חיבורי קדשו, כמו שיראה המעיין בשו"ת זכר יהוסף, ובמאמר תהלוכות האגדות, ובביאורו להגדה של פסח, ובביאורו לחמש מגילות ועוד, לא קשיא כלל, כי שאני רבי יוסף זכריה, ורבי יוסף תנא ופליג, ועל גישתו ושיטתו בענין זה תראה דברים ברורים בתשובתו הנדפסת בספר שדי חמד חלק פאת השדי (מערכת א' כלל ס"ד), ומה שהשיבו על דבריו בשדי חמד חלק הכללים (מערכת ל' כלל קמ"ה), ויש לי להאריך בזה על שיטת קצת חכמי ליטא בענין, אבל אין ברצוני לכתבו כאן מה שלא לעניינו, ויתבאר במקומו בס"ד". עד כאן דברי במכתבי שם, ומכאן יראה הרואה אם יש להשתמש בספר זה, ואקצר.

ובספר אחר העתיק ר"ח סופר את כל דבריו הללו ואחריהם הוסיף:⁴⁸

וכתבתי בחיבורי טוב להודות (ח"ג סימן ו' דף נ"ג) שעל פי מה שראיתי מובא בספרים, נתברר אצלי שמנהגו של בעל מאורי אור להגיה הגהות הרבה בדברות רז"ל מסברה

בעלמא, בלא שום ביסוס, לא על פי כתבי יד ולא על פי העתקת הקדמונים ז"ל וכיוצא בזה, ומהם הגהות רחוקות על פי הצעות של שגיאות בפתיחת ראשון תיבות וכו', וכל זה לא נהירא כלל, וכך לא יעשה, ועיין שם, ודוק היטב.⁴⁹

בספר אחר⁵⁰ כתב רי"ח סופר ככל הדברים האלו, והוסיף לומר כי גם החיד"א בשו"ת יוסף אומץ סי' צז הביא את דברי בעל מאורי אור ודחה דבריו. ועוד הוסיף שם לומר:

והראני היקר חו"ב רבי יקותיאל אוהב ציון הי"ו לגאון המובהק רבי יצחק שטרנהל ז"ל בספרו כוכבי יצחק על ירושלמי ברכות (מהדורת תשנ"ג דקמ"ח ע"א) שכה כתב "וראיתי בספר באר יעקב על שלחן ערוך או"ח (ס"ס פ"ג) שהביא זה בשם ספר אחד וכו' ע"ש והספר הוא מאורי אור ומובא גם בספר ארחות חיים ספינקא (ס"ס פ"א) והבאר יעקב בכוננה לא רצה להביא בשמו כי ידוע כי זה המחבר (מאורי אור) יצא לתרבות רעה ופלא שהמחברים לא ידעו מזה" עיין שם.

יב

ובכן, רי"ח סופר סמך עצמו על ר"י תמר, ולא חזיר לבדוק בעצמו את המקורות טרם שהוא מצרף את דעתו להוציא שם רע על רא"ו. ולא זו בלבד, אלא שהוסיף לרשימת הטועים אחרי רא"ו גם את בעל מנחת אלעזר. עם בעל זכר יהוסף עשה רי"ח סופר חסד ודנהו לטובה, וציין לדבריו בשדי חמד ששם כתב בעל זכר יהוסף כי יש לחלק בין לימוד מתוך ספר שכתבו אפיקורוס שהוא מותר, לבין לימוד מפיו של אפיקורוס שהוא אסור.

והנה עצם דברי רי"ח סופר אינם מובנים. הוא יודע שכל ידיעותיו של ר"י תמר מבוססות על אוצר ישראל, אבל הוא מודיע ברבים שאין לו אוצר ישראל, שהרי ככל הנראה אין זה ספר כשר בעיניו. על פרט זה נדון לקמן. אבל אם אין הוא ספר כשר בעיניו, אולי לא ניתן לסמוך על דבריו, ואולי מה שכתוב בו על רא"ו הוא מגמתי, כי רצה הכותב להראות שהיו רבנים שהסכימו עם המשכילים. האם אי אפשר היה לדון במקרה זה את רא"ו לכף זכות?

יג

אבל רי"ח סופר לא רק שלא דן את רא"ו לכף זכות, אלא הגדיל את המדורה, ומצא בו פגמים נוספים: "נתברר אצלי שמנהגו של בעל מאורי אור להגיה הגהות הרבה בדברות רז"ל מסברה בעלמא, בלא שום ביסוס, לא על פי כתבי יד ולא על פי העתקת הקדמונים ז"ל וכיוצא בזה, ומהם הגהות רחוקות על פי הצעות של שגיאות בפתיחת ראשון תיבות".

ובכן, טרם שנבדוק את דבריו של רי"ח סופר יש לשאול, וכי רא"ו הוא החכם היחיד שהגיה מסברה? הרי אין לך חכם שלומד תלמוד שאינו מגיה כהנה וכהנה, וכי אלך ואמנה עכשיו את כל החכמים שהגיהו מסברה. איני יודע על סמך מה כתב שהגיה "הרבה", הרי ספרו אינו לפניו,

49 כאן ציין לשתי דוגמאות שאביאן לקמן. על עניין שימושו בכתבי יד ראה לקמן הערה 57.

50 אוצר ישעך על מסכת כתובות, ירושלים, תשס"ג, עמ' קא-קג.

והאחרונים לא הביאו בדרך כלל את הגהותיו, אלא הביאו בעיקר את העניינים ההלכתיים שבו. הרי ר"י תמר עצמו בספרו עלי תמר מגיה רבות. ידוע לי כי יאמר האומר הרי הירושלמי ידוע כמשובש ואין מניעה להגיהו, אבל לא הבאתי זאת אלא כדוגמה בעלמא. ברור לכל שר"ח סופר בבקיאיתו כי רבה היא, יודע ומכיר הרבה חכמים וספרים שהגיהו "הרבה" ו"מסברה", ואין לי צורך למנותם כאן. אלא אהבה מקלקלת את השורה, ומאהבה שאוהב ר"ח סופר את ספריו של ר"י תמר, נזקק להביא לו ראייה ממקום אחר.

אבל אני תמה על עצמי מה טענה היא זו. סביר שיש מקומות שרא"ו לא דק בחידושו, ואכן מצינו מקומות שהאחרונים חולקים על דבריו בתוקף עוז. אבל מאידך גיסא יש מקומות שהשגותיו קריימו על ידי האחרונים, בין שראוהו, ובין שנתכוונו מעצמם לאותה דעה. לא הבאתי את כל המקומות הללו כאן, לא משום שלא רציתי להאריך, אלא משום שלדעתי אין הם ממין הטענה. וכי לא מצינו באחרונים בכגון זה? וכי כל דבריהם הם קב ונקי? הרי השגיאה מצוייה אצל כל בן אנוש. אף אם רא"ו שגה יותר מפעם אחת, אין בזה מאומה לדעתי. אבל גם אם יש בזה מאומה, ונניח שרא"ו טעה מספר פעמים, מה הקשר בין טעות זו או אחרת לבין כך שיש לנו רשות להטיל בו מום של צדוקי. אם ר"ח סופר היה אומר שאינו מקבל את חידושו אלא לאחר בדיקה, כיון שרא"ו לא דייק, ניחא. אבל כיצד ניתן להביא מכאן ראייה להיותו צדוקי. הדבר אינו מובן לי כל עיקר.

עד כאן באופן כללי. והנה ר"ח סופר ציין לשני מקומות שבהם הגיה רא"ו ודחה את דבריו. הואיל ואין הוא מפרט את שאר המקומות איני יכול להתייחס להם, ולכן אתייחס רק לשני המקומות שציין.

יד

האחד, רא"ו הגיה במגילה ז ע"ב בדברי רש"י "מחלפי סעודתייהו, זה אוכל עם זה בפורים של שנה זו, ובשניה סועד חברו עמו", כי במקום: שנה זו, צ"ל: שחרי. ועל כך כתב ר"ח סופר: ותמהני שהשערה זו שאינה מבוססת על שום ראייה, או על כתב יד וכו', היתה קרובה אצל הגאון זכר יהוסף ז"ל [שהביא את מאורי אור וכתב עליו שדבריו קרובים בעיניו], ובעניותי אצלי היא רחוקה, וכבר ב"רש"י" על הרי"ף מועתקים דברי רש"י כאשר לפנינו בפירוש רש"י, וכן העתיקו בשיטת ריב"ב, ומרן ז"ל, וגם בספר היקר דקדוקי סופרים לא הביא שום נוסח אחר בדברי רש"י הללו, וגם לפי "תיקון" זה לשון רש"י מגומגם ואינו צח, תן לבך. ובכן, הגאון בעל זכר יהוסף הסכים עם הגהה זו, ללמדך שיש לה מקום לפחות מבחינה למדנית. אני מסכים שאין לה אישור מכתבי יד ולא מדברי הראשונים, אבל כבר אמרנו שמצינו כן אצל האחרונים, ואין דרך זו מעידה מאומה.

המקום השני מובא על ידי רצ"ב אורבך בפירושו נחל אשכול על ספר האשכול, הלכות חנוכה ופורים עמ' 33 הערה א, וכך כתב:

ומ"ש שם [היינו ברכות יג ע"א תוס' ד"ה בלשון] פ' פרה דאורייתא שמתמיה מאד,

מצאתי בס' מא"א שהי' כתוב בתוס' קריאה דאוריית' ליכא אלא פ' זכור או פ"פ בר"ת וכוונתם פ' פורים ויבא עמלק שיוצאין בה נמי לזכירת עמלק, והמעתיק טעה וחשב פ"פ רצונם לומר פ' פרה...

רי"ח סופר בחיבורו יד סופר ח"ב, ירושלים, תשל"ז, עמ' יד, כתב כי אפשר שכוונתו של רצ"ב אורבך לספר מאורי אור, אלא שאין לפניו ספר זה. הבה נבדוק מה כתוב במאורי אור. בחלק הנקרא באר שבע, מיץ תק"נ, דף ד ע"א איתא כך: "ורבינו הב"י גורס נמי פ' פרה ותמהו עליו מנלן, ונר' להמליץ שהי' קצת ט"ס בספרו שנכתב פ' זכור ופ' פורים שיוצא נמי בפ' ויבא עמלק כמ"ש המחברים". אנו רואים שאין כאן איזכור של ראשי תיבות. אדרבה, דוק לאידך גיסא. רא"ו הבין שלא יתכנו ראשי תיבות: פ"פ, שמשמעותם פרשת פורים, שהרי לא מצינו כן בשום מקום אחר. לכן הוא לא הזכיר אפשרות זאת, אלא נראה שלדעת רא"ו נתחלף למעתיק "פורים" ב"פרה", ונמצא שדבריו אינם כפי שכתב בשמו הנחל אשכול.⁵¹

נמצא כי לא ברור שרצ"ב התכוון לספר מאורי אור. ממילא אין לנו ראיה מכאן שרא"ו הגיה על ידי ראשי תיבות כפי שכתב רי"ח סופר. אכן לעצם העניין, ברור שרא"ו מגיה את דברי הב"י, ועדיין מתקיימים דברי רי"ח סופר, שאכן רא"ו מגיה. הבאתי דוגמה זו כדי להראות, וכפי שכבר ראינו במאמר זה פעמים אחרות, כי אין להסתמך על מובאות בספרים אחרים, אלא יש לבדוק את המקור עצמו.

עם זאת במקרה שלפנינו, אני מסכים שגם אם יש אי דיוק מסוים בהצגת הדברים, הרי שלעצם העניין מדובר בהגהה. יתר על כן, אני גם מודה שרא"ו הגיה במקומות נוספים. אני מודה שהוא אף הגיה באמצעות ראשי תיבות שאינם שכיחים.⁵² לכן אפשר לחלוק עליו ולומר כי הגהה זו, או אחרת, אינה נכונה. אלא שכאמור, בהגהות אלו אין דבר יוצא דופן. ראיה לכך כי הן, או כדוגמתן, אנו מוצאים בספריהם של חכמים אחרים, או אף הן מיוחסות לחכמים אחרים. ללמדך כי בדרך הלימוד המקובלת הגהות המתבססות על ראשי תיבות,⁵³ או הגהות "רגילות",

51 כבר הערתי על כך במאמרי 'השימוש בקיצורים ובראשי תיבות שאינם שכיחים', ירוון, מאסף תורני, יב (ניסן, תשס"ג), עמ' תתה, אות כט. שם גם כתבתי כי פתרון באמצעות ראשי תיבות שאינם שכיחים הוא מוקשה מיסודו. עתה מצאתי כי בספר זכרון יוסף צבי (דינר), מאת רא"ד דינר, ברלין, תרצ"ג, עמ' כה ס"י קמו, מביא את הפתרון של ראשי תיבות בדברי התוס' בשם ר' זאב פייילכענפלד ז"ל אב"ד פוזנא. והמחבר מסיים שאחר זמן רב הוא שמע שהפתרון של ראשי תיבות פ"פ, נמצא כבר בספר מאורי אור.

52 אתן דוגמה אחת המתייחסת לראשי תיבות. בשו"ע או"ח ס"י סה ס"א כתב: "אבל אם הוא עסוק במקום שאינו רשאי לפסוק כגון מברוך שאמר ואילך לא יפסיק", והט"ז בסק"א חלק על כך וכתב דבפסוקי דזמרה יכול להפסיק, אבל לא יפסיק בקריאת שמע וברכותיה, וגם האליה רבא תמה על כך שהרי מקור דין זה הוא מתרומת הדשן ושם משמע דדוקא בק"ש וברכותיה לא יפסיק. והנה רא"ו בבאר שבע דף כה ע"ב בס"י סה, כתב: "ואולי נר' שהי' כתוב בר"ת מב"ש ואילך דהוי כוונתו מברכות שמע ואילך". ואילו הייתי מכיר דוגמה זו קודם, הייתי מצרף אותה למאמרי הנזכר בהערה הבאה, כדוגמה של ראשי תיבות שאינם שכיחים, כלומר ראשי תיבות שאינם קיימים כלל, והומצאו ע"י המפלפלים.

53 הבאתי דוגמות רבות לכך במאמרי 'השימוש בקיצורים בראשי תיבות שאינם שכיחים', ירוון, י (ניסן, תשס"ב), עמ' תתיד-תתל; יא (אלול תשס"ב), עמ' תתקט-תתקלא; יב (ניסן תשס"ג), עמ' תתב-תתיד; יג

נחשבות כדרך לימוד אפשרית.

טו

נבדוק עתה את הראיה מכוכבי יצחק שהביא ר"ח סופר בשם ר"א אוהב ציון. כך כתוב בכוכבי יצחק, מהדורה ראשונה, ניו יורק, תשל"ב, ח"ב, על ירושלמי ברכות פ"ג ה"ב, סי' יח אות ד, דף קנב ע"א: "ועי' בשו"ת יביע אומר (ח"ג ס"א) שהביא ראי' עצומה להיתר מירוש' סופ"א דדמאי שמותר לחלל דמאי בבית המרחץ הואיל דאין טעון ברכה. וכן ראיתי בס' באר יעקב על או"ח (סי' פ"ג) שהביא זה בשם ס"א". ובמהדורה שניה, ניו יורק, תשנ"ה, סי' יח, אות ד, דף קמז סע"ב, נוסף לאחר הקטע הזה כך: "נ"ע"ג. מצאתי שכבר העיר בזה הגאון ר"י ענגיל ז"ל בגיה"ש אבות פ"ב. והס' הוא מאורי אור ומובא גם בס' א"ח על או"ח ס"ס פ"א" וכו', ובהמשך נכתב כמו שהועתק לעיל ע"י ר"ח סופר. לפי האמור בפתח דבר לכוכבי יצחק מהדורה שניה, עמ' 7, כל ההערות שכתב הרב המחבר על גליון המהדורה הראשונה, שולבו פנימה בסוגרים מרובעים ובראשן נדפס: עה"ג, לאמור: על הגליון. א"כ המחבר, ר' יצחק שטרנהל, הוא זה שמסביר לנו את כוונתו של בעל באר יעקב.

אבל המעיין בבאר יעקב רואה עולם הפוך. לאמור, בספר באר יעקב לרח"י קרויזהאר על שו"ע או"ח, מונקאטש, תרפ"ז, סי' פג סק"ג, נדפס: "ובס' א"ח הנדמ"ח בשם מאורי אור הביא ראי' לזה מירושלמי סוף פ"ק דמא"י וכו'. בדקתי גם בהוצאה שניה, מונקאטש תר"צ, שבה הפנים מכיל גם את השו"ע, וגם שם כתוב אותו דבר.⁵⁴ לפיכך איני יודע על סמך מה כתב בעל כוכבי יצחק את מה שכתב על גליון ספרו.⁵⁵ מכל מקום, אילו ר"י אוהב ציון היה טורח ומעיין בבאר יעקב, היה רואה שיש כאן טעות מצערת של בעל כוכבי יצחק, ולא היה גורר אחריו את ר"ח סופר לכלל טעות. מכל מקום ברור שאין כל סיוע מדברי באר יעקב לר"י תמר.

טז

ר"י תמר ציין לשם הגדולים ערך ר' אהרן וירמיה. אמנם שם נכתב בקצרה: "מהר"ר אהרן וירמיה דיין בק"ק מיץ". ברם ערך זה לא כתב הרחיד"א, אלא כתבו י"א בן יעקב שסידר את שם הגדולים במתכונתו הידועה כיום.⁵⁶ לכן יפה עשה ר"ח סופר שהוסיף לציין גם לערך מאורי אור, שהוא

(אלול, תשס"ג), עמ' תתכח-תתמג.

54 ולא רק כאן כתוב כן, אלא גם בריש סי' פז, סי' קיט, סי' שא אות ז, כתוב בשתי המהדורות: "כ' בספר ארחות חיים הנדמ"ח בשם מאורי אור".

55 כהשערה בעלמא חשבתי כי אפשר שמחבר כוכבי יצחק במהדורתו הראשונה כתב: בשם ספר מ"א, או: סמ"א. היינו: ספר מאורי אור. אבל נדפס בטעות: בשם ס"א. לאחר שנים רבות כשעיין שוב בדבריו, ראה שכתוב (בטעות כמובן): ס"א, ואז הוא המציא מעצמו את כל הפלפול על אודות באר יעקב, מבלי שבדק מה אכן כתוב בבאר יעקב. נראה שאף הוא ראה את דברי ר"י תמר, או שהוא עצמו ראה את הכתוב באוצר ישראל. הרי הוא תלמידו של בעל מנחת אלעזר. כיצד יודע התלמיד מה שלא ידע רבו? על כרחך שהושפע מאחד המקורות הללו, ואילו רבו מן הסתם לא עיין באוצר ישראל.

56 הרחיד"א כתב את שם הגדולים, ובמשך הדורות הוסיף עליו ערכים וגם השלמות שנדפסו בספריו המרובים.

אכן נכתב ע"י הרחיד"א עצמו: "מאורי אור מורה מקום ובקיות גדול בכל התלמוד וחברו מהר"ר אהרן וירמש דיין ק"ק מיץ ויש בו בקצרה איזה חידושים. ונדפס ח"ב מאורי אור ובו חידושים על הש"ס ונדפסו בק"ק מיץ, ועתה בא לידי מאורי אור ח"ב בשלימות וח"ג על הש"ס". ר"ח סופר הוסיף עוד ציון לאות י ערך רח, ושם כתב הרחיד"א כי במאורי אור ח"ב נכתב שיש בידו את חיבורו של בעל הטורים בכ"י ובגליון יש חידושים מהרב מהר"י מברונא ז"ל.⁵⁷ נמצא כי טובה עשה עמנו ר"ח סופר שהידר להראות כי הרחיד"א מזכיר את רא"ו לא פעם אחת בלבד כדברי ר"י תמר, אלא שתי פעמים.⁵⁸ ולא דבר ריק הוא, ואסביר את דברי. הנה ידועה תשובתו של ר' שבתי באר, בספרו באר עשק סי' ע, בדבר גילוח הזקן, וכמה נתרעמו עליו גדולי הדורות. רמ"נ ווינר בספרו הדרת פנים זקן, מהד' שלישית, ניו יורק, תש"ס, עמ' קע-קצא, דן בדבריו וביחס גדולי הדורות אליו. בסוף הספר נדפסו הערות מאת ר"ח סופר. אני מעתיק חלק מדבריו בעמ' תתפב אות טו:

"א בן יעקב קיבץ את כל ההשלמות וההוספות הללו ואיחדם. כמו"כ ערך מחדש את שם הגדולים, והוסיף לו ערכים שונים לנוחיות הקורא, וסימנם בכוכבית, וגם ציין בהערות לספרי הרחיד"א שמהן לקח את ההשלמות. הספר יצא לאור בוילנא, תרי"ג. [הוא לא עשה מלאכתו נאמנה כפי שכתב רמ"מ קרנגל בהקדמתו למהדורתו של שם הגדולים, עמ' vii. גם בספר עצמו העיר על מלאכתו של בן יעקב כגון בערך בהיר. תודתי לר"י מונדשיין שהעירני על תוספת זו]. לענייננו, הוא הוסיף את הערך ר' אהרן וירמש כיון שהרחיד"א הזכירו רק בערך מאורי אור. אגב, כך מצינו גם אצל חכמים נוספים שלא הזכירו במפורש במערכת גדולים, אלא רק במערכת ספרים. רוב הדפוסים המאוחרים של שם הגדולים הדפיסו במתכונתו של בן יעקב, אבל השמיטו את כל הכוכביות וההפניות לספרי הרחיד"א. לענייננו אין זה משנה, אבל כתבתי זאת למען הדיוק. אין מן הצורך לומר כי י"א בן יעקב נמנה עם המשכילים. אבל ראה זה פלא, שם הגדולים בעריכתו ובסידורו לא יורד משולחנם של מלכים. ואין מן הצורך להזכיר כאן את ספרו אוצר הספרים, שאף זכה להסכמות חשובות של גדולי הדור. אבל אף שאני יודע שיש מקום להאריך בזה, ושעיר תירוצים לא נעלול, הואיל ואין זה מענייננו, רק רמזתי לכך אגב אורחא.

57 כתב זה יד נדפס כיום בשם: ספר פירושי מהר"י ברונא על התורה, הוצאת מכון משנת רבי אהרן, ירושלים, תשס"א. במבוא עמ' 6 הם מביאים את דברי "הגאון ר' אהרן וירמש זצ"ל בספרו מאורי אור (מיץ תק"ן)", ודנים בדבריו, ואין זה מענייננו. אבל ציינתי זאת משני טעמים. האחד, צא וראה את התואר שנתנו לו. אכן, בימינו תואר זה ניתן לכל ת"ח באשר הוא, ולכן אין הוא אומר מאומה. השני, לא ציינו היכן כתב כן רא"ו. נמצא שעל המעיין לעבור על כל מאורי אור חלק ראשון כדי למצוא זאת. אני מצאתי זאת בחלק השני [ובזה תראה דייקנותו הרבה של הרחיד"א שציין כן, וכמובן שאינו צריך לי ולא לדכותות] שנדפס בשנת תקנ"א, במאורי אור על שבת סי' שמ, דף לה ע"ב. אגב, רא"ו מזכיר מספר פעמים שהיה ברשותו תוס' ריב"א על קלף (באר שבע קח ע"א, קט רע"ב, בן נון קנב ע"ב תד"ה לפי, קנב ע"א סי' ע"ר, קן טהור מח ע"ב ד"ה דע"ד, קן טהור קיח סע"א, ועוד). הוא מביא גם: "וכן ראייתי כתב ישן בשם מהרש"א אב"ד דפ"ד וכן הורה מהר"ל אב"ד דפה" (עוד למועד קלט רע"ב). יש בזה תשובה במקצת לאמור לעיל הערה 49, שהרי אנו רואים כי רא"ו מחזר אחר כתבי יד. (מעניין לעניין, רא"ו ראה בכ"י גם את סודי ריזא המיוחס לבעל הרוקח, ראה בן נון דף קצ סע"א). כמו כן הוא חזר אחר סידורים מדויקים ישנים ראה בן נון דף קנב סע"א. ראה גם ר"ח ברקוביץ בספרו (לעיל הערה 8), עמ' 239 והערה 11, שציין לחלק מהמקורות שצוינו כאן כהוכחה לכך שרא"ו התייחס למקורות שבכתבי יד, וראה עוד בדבריו בעמ' 238, שלדעתו יש לראות בחידושי רא"ו את "הרוח הביקורתית החדשה".

58 הזכירו גם בדבש לפי, מערכת ז, ערך אות כא, ושם ציין שהזכירו גם באהבת דוד דף סג ע"ב. וכן הזכירו גם בתשובותיו יוסף אומץ סי' צז.

ויש להוסיף מ"ש ג"ע החיד"א ז"ל בברכי יוסף יו"ד בשיירי שיירים שבסוה"ס (סי' קפ"א) וז"ל ש"י ליה מאריה לבעל באר עשק שכתב דבחול"ל עדיף לגלח הזקן עפ"י הסוד והרב דברי יוסף דחה דבריו וסברתו ומחי לה אמוחא עש"ב. וכבר נודע שהגחיד"א ז"ל לשונו לשון של זהורית ואין דרכו לכתוב בלשון קשה (וכמו שהזהיר על זה בכמ"ק בחבוריו ואכמ"ל) וכנודע... וכאן כ' שרי ליה מאריה והבן. נאגב דע שבספרו שם הגדולים לא הזכירו כלל להר"ב באר עשק ז"ל לא במע' ספרים ולא במע' גדולים ע"ש ודו"ק].

לאמור, אם הרב חיד"א אינו מזכיר חכם בשם הגדולים, אתה למד מכאן על יחסו לאותו חכם, ואין צורך להאריך בזה.⁵⁹ אבל את רא"ו הזכיר הרחיד"א פעמיים, והוא היה בן דורו. האין בזה משום עדות לטובה על רא"ו. אלא מאי? הדוחה יאמר אין מכאן כל ראייה, שהרי הרב חיד"א נפטר בשנת תקס"ו (1806), ואילו רא"ו החמיץ מאוחר יותר.

אכן יש לדעת כי רא"ו נזכר בספר תולדות נוסף, הוא ספר זכר צדיקים לברכה, שכתבו ר' חננאל ניפי, וכך נאמר שם:⁶⁰ "כמוהר"ר אהרן וירמשי מק"ק מיץ, חיבר ס' מאורי אור חידושים על התלמוד, ומרוב ענותנותו לא הזכיר שמו, ונמצא זה רמז בר"ת איזה שורות,⁶¹ והוא היה מן הרבנים שנתאספו בעיר פאריז ש'נת] התקס"ז". יש לדעת כי גם ר' חננאל עצמו היה חבר באותה אסיפת רבנים, ומסתבר שהכיר את רא"ו מקרוב.⁶² ר' חננאל נפטר בשנת תקצ"ו,⁶³ היא שנת פטירתו של רא"ו, ואין אנו רואים בספרו כי חזר מדבריו ומהערכתו על רא"ו במשך השנים.⁶⁴

יז

עוד זאת הוסיף ר"ח סופר וציין לדברי ר"ח מיכל באור החיים, בערך ר' אברהם בעל מגן אברהם. ואכן במהד' ירושלים תשכ"ה [ד"צ פפא"מ תרנ"א], עמ' 38 מס' 94, נכתב:

59 כל האמור לעיל בהערה 13, מתאים גם לכאן.

60 ספר זכר צדיקים לברכה יצא לאור יחד עם ספרו של רמ"ש גירונדי על גדולי ישראל ואיטליה, שהוסיף דברים על ספר של ר' חננאל, ושמו המקובל הוא תולדות גדולי ישראל וגדולי איטליה, טריאסטי, תרי"ג. הערך על רא"ו הוא בעמ' 11 אות כב.

61 היינו, שם המחבר לא נמצא בשער הספר. אמנם בהקדמת המחבר או בפתיחתו המליצית, או בדברי הסיום שלו לספר, הוא הדפיס כאקרוסטיכון (זאת כוונת הביטוי: ראשי תיבות, שכתב כאן ר' חננאל) באותיות גדולות את שמו, או שמו ושם אביו.

62 ר' חננאל אינו מזכיר את כל הרבנים שהיו באותה אסיפה. כגון ר' מנחם עמנואל (מאנועל) דייץ, שהיה בין החותמים על תקנות הסנהדרין, ושימש כרב בקונסיסטוריה המרכזית בפאריז יחד עם ר' אברהם חי די קולוניא, לצידו של ר"ד זינצהיים נראה ב' מבורך, נאפולין ותקופתו, ירושלים, תשכ"ח, עמ' 101. אחת מתשובותיו של ר' מאנועל דייץ שהשיב יחד עם ר"א חי די קולוניא נדפסה בשו"ת אמת ליעקב (לקמן הערה 72), סי' סג], אינו מוזכר כלל בספר.

63 ראה בערך ר' חננאל ניפי בעמ' 115, אות כד. ערך זה הוסיף רמ"ש גירונדי.

64 ברור הוא שר' חננאל כתב את ספרו, או הוסיף עליו במשך כל ימי חייו, שהרי לדוגמה בעמ' 351 אות סט, התאריך הוא מרחשון התקפ"ח. בעמ' 33, אות סח, התאריך הוא תק"ץ. בעמ' 145 אות כג התאריך הוא כג בתמוז תקפ"ט. 157 אות מ שנת תקפ"ד.

ועי' בס' מאורי אור בחלק באר שבע דף מ"ו ע"א אשר התמרמר והתלונן מאוד על בן הרב הנז' [היינו בנו של מגן אברהם שהדפיס את ספרו של אביו] על אשר קרא לחיבור אביו בשם ה', בסיום ברכה ראשונה של תפילת י"ח. ואין טעם לתלונתו, לא טעם ולא ריח רק מלין יכביר כדרכו.

הדברים שכתב ר"ח מיכל נמצאים בסוף הקדמתו של רא"ו לחיבורו "מאורים" על הש"ע והרמ"א. לו היו ר"י תמר ורי"ח סופר קוראים את אותה הקדמה, ואת מעמדו של הבית יוסף ודרכי משה בעיני רא"ו, ומה שכתב כנגד מחברים החולקים עליהם, דומני שהיו ממתנים קצת את ביקורתם. כך כתב בין שאר דבריו:

ויש בעלי הוראה שהרגילו בדורות הללו לילך בקצרה ולתפוס עיקר כדברי המחברים החולקים ועוברים אפי' ע"ד עצמם כנ"ל, וגם הרבה שדחו דברי הש"ע וקבעו לדינא ע"פ חריפות כפילא במחטא לא זו הדרך... לכך העמדתי קונטרס הלז להודיע ולהודיע אשר דברי חכמים בעלי הש"ע כדרכונ[ו] נטועים והם מתאימות ושכולה אין בהם... הן הנה הבי"ו וד"מ עמודי עולם בספר הש"ע והמפה שא"צ להתנצלות.

ולא אאריך במובאות נוספות, כיון שכל ספריו מלאים בזה.

נחזור לענייננו. רי"ח סופר לא ראה את ההקדמה, אבל הוא ראה את דברי רא"ו המצוטטים ע"י ר"ח מיכל. ואם כן אני תמה, מדוע אין ללמוד מכאן על חסידותו והידורו של רא"ו שהקפיד עד כדי כך לשם שמים. אלא מאי? גם דברים אלו נכתבו ככל הנראה לפני שהחמיץ. מכל מקום לשיטת רי"ח סופר יש לשאול, וכי מר"ח מיכל יש להביא ראיה כנגד כל הרבנים שהשתמשו בספרי רא"ו וציטטו ממנו הלכה למעשה? אתמהה. אטו ר"ח מיכל נחשב כפוסק היכול לדחות בקנה את דברי רא"ו? האם משהו מהאחרונים מצטט ממנו לדבר הלכה? ומדוע אין לתלונתו של רא"ו טעם? לכאורה הלא כה כתב רחיד"א בשם הגדולים מערכת ש, אות קב:

שני לוחות הברית, להגאון החסיד מהר"י סג"ל הורוויץ. וכן עשרת הדברות בשם העטור לא זכו להקרא בשם שקרא להם המחבר. (וכזה התרעם הרב מוהר"א בר' אבלי ווירמש בספרו מאורי אור על בן המגן אברהם על שקרא לחבור אביו בשם זה בשם ה' שאנחנו מסיימים בו ברכה ראשונה של ח"י ברכות ולא הונח לו בשם נר ישראל שקרא לו אביו). כתבתי "לכאורה" משום שהקטע המוקף בסוגריים אינו נמצא בדפוסים ראשונים. ברור שקטע זה הוא תוספת מאוחרת לרחיד"א, שהרי הקטע המובא כאן נמצא בבאר שבע, כפי שצויין לעיל, וחלק זה נדפס בשנת תקע"ט,⁶⁵ והרחיד"א נפטר כאמור כבר בשנת תקס"ו. איני יודע מי המוסיף,⁶⁶ אבל גם מתוספת אנו למדים שיש סבורים שיש מקום לדברי רא"ו. נראה אכן שרא"ו

65 ראה לעיל הערה 30.

66 בשם הגדולים יוזפוף, תרכ"ח; וורשא, תרל"ו, לא נמצאת תוספת זו. מצאתי תוספת זו בשם הגדולים, מערכת ספרים, מהד' רמ"מ קרנגל, פיעטרקוב, תר"ץ. לכן חשבתי בתחילה שרמ"מ קרנגל הוא המוסיף. אלא שבמהדורות נדפסו בסוף הספר הוספותיו בשם שארית ציון, ובסי' קי נאמר כך: "שלה". שמעתי מכבוד אדמו"ר הה"ג מוהרש"ס אבד"ק קראקא שאמר בשם אביו הגאון בעשו"ת חתם סופר דשם שני לוחות הברית

נסמך בזה על האמור בספר חסידים סי' תתקלו:

אין משנין את השם כלפי הדיוט כגון ששלח אחד לנדיב יהי כבוד ה' לעולם (תהלים קד, לא) ושלח לו יהי כבוד אדוני לעולם ישמח אדוני במעשיו, זה לא יתכן, שהרי אמרו לא יעשו אולם כנגד אולם, וכתוב ובמתכונתו לא תעשו כמוהו (שמות ל, לב), אל תמירני, וזה משנה את השם להדיוט.

ומעניין להביא את מה שכתב על כך כתב הרחיד"א בברית עולם שם:

אין משנין את ה' כלפי הדיוט וכו' יהי כבוד אדוני לעולם וכו'. ואני בעניי ראיתי על גבי כתב שכתבו לשר אחד א"ל מלך יושב על כסא רחמים ונצטערת מאד עד היכן הגיעה החנופה ואסור גמור הוא מכ"ש ממ"ש רבינו. ומלבד מלת אל קדש שעשאה חול אין יתאר לבשר ודם ח"ו בתואר מלך הכבוד. ומזה תקיש על כמה שטויות שנהגו סופרים בורים ולא יראי אלהים ויש למחות בידם בחזקת היד.⁶⁷

ואף שניתן לחלק בין העניינים,⁶⁸ מכל מקום ברור שאין לדחות זאת בקנה.

זאת ועוד. איני רוצה להוציא דיבה על ר"ח מיכל שהרי אדם כשר היה, אבל לשיטת רי"ח סופר הלא ידוע שר"ח מיכל עמד בקשרים מרובים ביותר עם המשכילים בתקופתו, וכיצד ניתן לעיין בדבריו ולהביא ראיה ממנו?

יח

אמנם ר"י תמר הסתמך בידיעותיו על רא"ו רק על המובא באוצר ישראל, והשבנו על דבריו. אבל רי"ח סופר הוסיף לציין לעיין גם בכתב העת 'ארשת'. אמנם הוא לא כתב מה נאמר שם, אבל כדי שהמאמר יהיה שלם עלינו להתייחס לאמור שם. ובכן, ב'ארשת' נאמר עליו כי העז להכשיר את "סוכר המלך", ואף אמרו עליו ששתה קפה בחלב בפנדק של גוי.⁶⁹

הוא גדול ויקר מאוד, ע"כ רגילין העולם לקרותו רק בר"ת בשם של"ה, וכן ס' משנה תורה נקרא רק בר"ת רמב"ם, וכן עשרת הדברות לבעל העטור נקרא בשם העטור או ס' הדברות, וכן האלשיך קרא לספרו תורת משה ונקרא בשם הכינוי אלשיך לבד, ולא זכו כלם לנ"קרא בשם המפורש שקרא להם המחבר, וע"כ אנכי תמ"ה תמ"ה אין קראו כעת לחי' תורת הגאון החת"ס עה"ת בשם תורת משה, דבר שנצטער בו אותו צדיק וכו', ובל"ס לא ידעו נכדיו מזה". על האמור כאן בשם החת"ס סופר ראה בדברי א"מ הברמן מה שכתב בהוספות לספרו של א' ברלינר, כתבים נבחרים, ירושלים, תש"ט, ח"ב עמ' 286 לשורה 34. מכל מקום מדברי רמ"מ קרנגל בהוספה זו משמע שאין הוא המוסיף בגוף הספר. יש לבדוק מהדורות נוספות של שם הגדולים כדי לברר מי הוא המוסיף.

67 וראה ר"י פאלאג'י, נפש היפה, מערכת ה, אות ז, שהרחיב עוד בעניין. וראה עוד ר"ע יוסף ביחזה דעת ח"ג, סי' עג; ר"ר עמאר בספר מנהגי החיד"א, ירושלים, תשס"ב, יו"ד, חלק א, סי' יב, אות ג, עמ' פ-פד; רא"א טהרני, כתפוח בעצי היער, מהד' שניה, ירושלים, תשס"ג, עמ' יב-יג; ר"צ יברוב (עורך), דרך שיחה, בני ברק, תשס"ד, עמ' תקעט, שלדעת ר"ח קניבסקי אין קפידא בזה, ע"ש.

68 ראה מה שכתב רח"ח מדיני, שדי חמד, בראש קונטרס באר בשדי.

69 מ' קטן שכתב את הדברים ב'ארשת', כתב את מה שנאמר על רא"ו בהספדו של ג' לוי. גם בריל במאמרו לקח את הדברים הללו מג' לוי. מאמרים אלו מצויינים לעיל בהערות 1-3.

ובכן, הכשרת "סוכר המלך", אינה בגדר שמועה, אלא היא מוצגת כידיעה ברורה. יש להוסיף לשם הדיוק, כי המדובר הוא בהכשרת הסוכר לשימוש בפסח, כפי שנאמר במפורש בהספדו של ג' לוי שממנו נלקחו עובדות אלו שנכתבו ב'ארשת'.

והנה שאלת שימוש בסוכר בפסח עמדה על הפרק משום שבתהליך ייצורו של הסוכר היו משתמשים בקמח. כך לדוגמה כבר כתב מהרי"ל:⁷⁰ "צוקר, אמר מהר"ש שנוהגין שלא לאוכלו בפסח כי משימין לתוכו קמח. ואע"פ כשמבשלים הקנים שיש בו הצוקר ד' או ה' פעמים שאין משימין בו קמח מ"מ לבסוף משימין קמח ביורה וגזרין אטו כל צוקר". הרמ"א, או"ח, סי' תסז ס"ח, פסק: "וצוקר" אסור לאוכלו אפילו להשהותו אסור". אבל המעיין בנושאי הכלים שם, יראה כי הפוסקים דנים בסוגים שונים של סוכר, ובצורת ייצורו, כיון שהדבר משפיע על כשרותו. יש מתירים סוגים מסוימים, ויש אוסרים, ואין אני דן עתה בדברי הפוסקים לדורותיהם. אבל המעיין בדבריהם ברור לו שמשפט קצר ביותר שתוכנו הוא כי רא"ו הכשיר סוכר בפסח, אינו יכול לומר מאומה. אין אנו יודעים את הפרטים על תעשית הסוכר באותו אזור ובאותו הזמן, ומה לנו כי נלין על ההיתר.

יתר על כן. נכון הוא שספריו של רא"ו אינם מצויים, אבל ספר ארחות חיים לר"נ כהנא מצוי הרבה יותר. הבה נעיין בסי' תסז אות יז, ונמצא כי על דברי הרמ"א: "וצוקר אסור לאכלו", נאמר כך:

ועי' בספר מאורי אור בחלק עוד למועד דף כח ע"ב שהאריך בזה וכ' להחמיר ובכל תוקף יש לקיים מנהג מלפנים שעשו חבל דק תוך כובע הצוקר מראשו לסופו ושם נחתם מן הרב משום שבקל יזייפו החתימות ע"ש. וכן האריך קצת להחמיר בזה בחלק בן נון דף קסג ע"א שצריך לשלוח הצוקר מחותם באופן שלא יוכל להזדייף יע"ש. ואילו היינו מעיינים בדברי רא"ו עצמם היינו רואים כי האריך בזה הרבה, ודן בסוגים שונים של ייצור הסוכר, והסביר מה החששות שיש בכל סוג. הוא אף מעיד:

אכן בעינינו ראינו שהונח הקמח למטה... ובשבירת הקורנס ראינו כמה פעמים קמח... הטעות שאירע בזמנינו ערך ארבעים שנה שהטעו המורים שאין חשש רק בשביל חבית קמח ואגליא מלתא זמני טובא בעירוב קמח... ומלפנים בישראל בכמה קהלות אשכנז וביחוד פפ"ד לא אכלו כלל צוקר אפי' הנשלח מאמשטרדם ולא סמכו עליו דהיינו היתר שלהם באמ"ד קריתי ושניתי בכל שנה בכתב הכשר הנשלח ליד א"א ז"ל מן הרב ושני נאמני הקהלה שהפינה בכרכי הים ההוא שנשלח משם הקמח ביוקר כפל מן הצוקר ממילא אין חשש, ובבואו לאמ"ד מיד הלכו והחתימו כל שצרכין ונשלח לכל המדינות... ובעו"ה בטל ומבוטל שאין מבורר כלום עכשיו כאשר קבלתי כתב מן גדול מופלג דשם... נמצא אפוא כי המסופר עליו בטל ומבוטל לאור הכתוב בספרו. עם זאת אני רוצה למסור לפני הקורא את מה שכתב עליו ג' לוי בשלימות, ובתרגום חפשי מצרפתית:

70 מהרי"ל, הל' מאכלות אסורות בפסח, אות יג, מהד' מכון ירושלים, וראה גם תרומת הדשן, תשובות, סי' קיט.

כאשר מונה חבר הסנהדרין הגדול, לא הפגין עמדות נוקשות, והדבר לא מצא חן בעיני המחמירים. מפה לאוזן גונב שהרשה לעצמו לשתות קפה עם חלב בפונדק דרכים נוצרי, והתיר בפסח שימוש ב"סוכר המלך"⁷¹ ללא השגחה של יהודי. אנו מציינים זאת כדי להוכיח עד כמה שלטו עדיין מנהגים מיושנים. גם אילו שגה רא"ו בהתירו להשתמש בסוכר של נוצרים בימי הפסח, הוא היה זוכה לתמיכה פומבית של הרב לייב מברלין⁷² ועוד רבנים מקהילות וסטפליה, שלא זה בלבד שאישרו את השימוש בסוכר ההוא, אלא אף ממליצים עליו, כמו גם על אפונה ושעועית שיהודים נמנעים מלאכול בפסח.

אנו רואים בברור כי לכתוב יש מגמה ברורה, של ביטול "מנהגים מיושנים". הכותב גם מצרף את את רא"ו עם רבנים נוספים שהיו מתירים להשתמש בקטניות. אבל בספרו כותב רא"ו:⁷³ "ובמדינה אחת באשכנז פרצו גדר וכל המעיין יבחין שאיננו ממנה] נפשך, בשעת הדחק א"צ ראיות שאין גדר בפני הרעב, ובלא הדחק לא מהני ראיות, ושהמנהג משום גדר ואפי' בחד מקום אל תטוש תורת אמך". ברור אפוא שהשמועות על רא"ו מצריכות חקירה ובדיקה, ואי אפשר לקבלן בפשטות.⁷⁴

נכון הוא שאפשר לומר כי "סוכר המלך" הוא סוכר שנעשה ביצור מיוחד, שאנו בטוחים כי הוא נקי מקמח, ואולי עקב כך התיר אותו רא"ו. התיאור בצרפתית של ג' לוי אינו ברור דיו, ולכן אין בדינו פרטים מדויקים, ואפשר בהחלט לפרש את דבריו גם באופן זה. אלא שלפי הסבר זה קצת תמוה שהוא לא התייחס ל"סוכר המלך" בספרו.

לאור זאת פטור אני מלדון בשתית קפה עם חלב בפונדק נוצרי, כי אין לדעת אם שמועה זו אמת, ואין לדעת מה בדיוק עשה רא"ו באותו פונדק. אבל אציין לקורא כי גם אם נקבל עדות זו, הרי שהרוצה לדון את רא"ו לכף זכות יכול לעשות כן. הרי בנושא זה יש שלוש שאלות: בישולי עכו"ם, חלב עכו"ם, כלי עכו"ם. כדי לא להאריך אפנה את המעיין לתשובתו של ר"ע יוסף ביחוד דעת ח"ד סי' מב, שבסופה הסיק:

מותר לשתות קפה של גוים, ואין לחוש בזה לאיסור בישולי גוים. וכתבו האחרונים שכן פשט המנהג בכל המקומות. ואם הלכה רופפת בידך צא וראה היאך הצבור נוהגים ונהוג

71 קשה לתרגם במדויק את מה שכתב ג' לוי, אבל כך תירגם מ' קטן, ואני הולך בעקבותיו.

72 ראה ר"מ שטיינהארט, דברי אגרת, רדליהיים, תקע"ב, הן בהקדמה והן בשאלה א, שנימק את ההיתר לקטניות, והזכיר את ר' לייב ברלין ואת ר' שמעון קאלקאר ואת רבני וסטפליה. וראה בשאלה ב את הנימוקים להתרת הסוכר בפסח. תודתי לר' דן רבינוביץ על מראה מקום זה. על עניין הקטניות ראה גם רי"ד זינצהיים, מנחת עני, ירושלים, תשל"ד, בדברי המבוא של רנ"ר אוירבך, ראש עמ' 21. שתי תשובות חדשות על תעשיית הסוכר באותה העת וכשרותו לפסח נדפסו בשו"ת אמת ליעקב לר' יעקב מאיר, שהיה אב"ד בערים שונות בעלזאס באותה העת, ירושלים, תשס"ו, סי' נב-נג.

73 עוד למועד, דף כז ע"א, סי' תנ"ג הגה ס"א.

74 ר"ח ברקוביץ בספרו (לעיל הערה 8), עמ' 195, הערה 59, ציין כי רא"ו סירב להתיר להשתמש בסוכר בפסח, ואת עמדתו ביחס לקטניות, על יסוד דבריו שהבאנו בפנים. אבל ברקוביץ לא הזכיר את דבריו של ג' לוי ביחס לעמדת רא"ו בנושאים אלו.

כן. והרוצה להחמיר על עצמו תבוא עליו ברכה. והנוסעים במטוס של חברה לא יהודית, שיש לחוש שהשתמשו בכוסות של הקפה בחלב של גוים, נכון שישתו הקפה בכלי זכוכית, שאינם בולעים ואינם פולטים. ואם אי אפשר יש להקל בשעת הדחק אף בכוסות של פורצליין וכיוצא בזה.

ואם תשאל ומה בדבר חלב עכו"ם. הרי באותה תשובה כתב ר"ע יוסף כך:

וכמו שכתב בשו"ת נודע ביהודה קמא (חלק יורה דעה סימן ל"ו), שלענין הלכה למעשה נראה שהנמצא בדרך ואין עמו כלים כשרים תחת ידו, מותר לו לשתות קפה בכלי הגוים אף על פי שהם שותים בהם חלב שלהם, אבל בעיר שאפשר בנקל להשיג כלים כשרים אין להקל, ואם יש בני תורה שמקילים בזה אינם בני יראה, שהרי בודאי בני יומן הם, כיון שבכל שעה שותים בהם חלב שלהם. ואמנם הרב המאור הגדול רבי מאיר פישלש השיב שאולי הם מקילים הואיל ואין חלב טמא מצוי, וכדעת הפרי חדש. ואיני רוצה להכניס עצמי בהיתר זה, ומצוה רבה להפרישם מאיסור. עכת"ד. ובאמת שיש מקום להקל לענין הכלים בצירוף דעת הפרי חדש (סימן קט"ו סוף סק"ו), שאחר שהביא דברי הרדב"ז בתשובה (סימן ע"ה) שחלב גוי לא נאסר במנין אלא משום חשש תערובת חלב טמא, כתב, שבמקומות שאין חלב טמא מצוי, או שהוא יותר ביוקר מחלב טהור, מותר לקנות חלב שחלבו גוי ואין ישראל רואהו, וכן המנהג פשוט בעיר אמסטרדם, ושכן נהג בעצמו להקל. ע"ש. וכן כתב הפרי תאר (שם סק"א) בד"ה ולענין דינא, שבמקומותינו מותר לקנות מגוי חלב אף שאין ישראל רואהו, ואפילו יש בהמה טמאה בעדרו, משום שחלב בהמה טמאה נמכר בדמים יקרים לשריהם ולגדוליהם, ובודאי שלא יערבנו בחלב טהור. ע"ש. וכן כתב בשו"ת הרשב"ש (סימן תקנ"ד). גם המהר"ש דוראן בשו"ת חוט המשולש שבסוף שו"ת התשב"ץ (הטור הראשון סימן ל"ב) כתב סברא זו, והוסיף עוד לאידך גיסא, שחלב טמא מאוס הוא בעיניהם, וגנאי לחלוב בהמה טמאה. ע"ש. וכן כתב בשו"ת זכור לאברהם אביגדור (חלק יורה דעה סימן ד'). ע"ש.

נמצא שהרוצה לסמוך על האמור כאן יכול לומר שאין חשש של חלב עכו"ם לכשעצמו, וכמובן גם לא בכלי העכו"ם.

כל זה כתבתי כדי לומר שהרוצה לדון את רא"ו לכף זכות יכול לעשות כן, שהרי אין אנו יודעים מה בדיוק אירע שם. ברם כפי שאמרת לעיל, אפשר שמעיקרא אין צורך בכך כלל.

*

העולה מכל האמור כי בחינם הוציאו לעז על רא"ו, ואילו הוא כל מעשיו היו לשם שמים,⁷⁵ ויש

75 כדאי לציין כי רא"ו אסר גילוח בחול המועד, דבר שהיה במחלוקת של חכמי הדור. איני נכנס כאן לכל הפרטים, כי אין זה הנושא שאנו דנים בו, אולם אציין שנושא זה עלה לדיון בהקשרים שונים, ואחד מהם היה לרגל האסיפה בפאריס בשנת תקס"ו. חלק הנאספים שהו בפאריס בחול המועד סוכות, והם גילוהו את זקנם ערב החג. השאלה היתה אם יש להתיר להם גילוח בחול המועד מפני שהם הופיעו בפומבי בפני המלכות. רי"ד זינצהיים שאסר גילוח בחול המועד בימים כתיקונם, נתן את הסכמתו להיתר, אם כי בהסתייגויות מסוימות. ראה מ' בניהו,

לו על מה לסמוך. כפי שאמרתי לעיל, נראה שבחלק מהדברים יש גם שאלה של השקפה, האם טוב להחמיר עם הציבור, או שרצוי להקל עליו. זו שאלה שיש לה פנים לכאן ולכאן. ברור שכאשר יש לכל צד ביסוס הלכתי, אי אפשר לומר עליו שפעל שלא כהלכה, וכל שכן שאי אפשר לומר עליו שהוא צדוקי.

לאחר שהגעתי למסקנה זו העירני הרב ש' הופמן, מעורכי ירושתנו, על דבריו של ר"ע יוסף שנכתבו בגליון ספרו של ר"ח סופר מאמר יעקב,⁷⁶ והועתקו ע"י בנו ר' יצחק יוסף:⁷⁷ חס ושלום לומר שנעשה צדוקי, וכל סמיכתו של הרב עלי תמר היא על אוצר ישראל, שבו יש הרבה דברי מינות, וגם ע"ש בערך ר' אהרן ורמייס, שלא כתב לשון זה. וגם ממה שכתב שם מוכח שאין לומר כן. וזה המחבר העלים עיניו מלראות במקורן של דברים, וכתב דברי נאצה על גאון בירושלם. שרה ליה מריה. ר"ע יוסף כתב דבריו בתמצית הקיצור, ודברינו הם הרחבה של דבריו.⁷⁸

יט

לכאורה, לאור האמור עד הנה, אין צורך להמשיך בעניין זה. אלא שאחר ר"ח סופר נמשכו עוד חכמים. ר"י טסלר כתב:⁷⁹

יש לציין שהוא [ר' אהרן וירמש] שחיבר הספר מאורי אור מזלזל באופן בוטה ביותר בהרבה מנהגי ישראל שתורה הוא, וכמה אחרונים מביאים דבריו בלי יודעים. בעיקר מעתיקו רבי נחמן כהנא מספינקא זי"ע בספרו ארחות חיים על אורח חיים. עליו ועל ספרו ראה מובאות ודברים בהירים נגדו מאת רבי יעקב חיים סופר במכתב ברכה על ספרו של הרב אפרים פישל שטיין, בנין אפרים, בני ברק תשנ"ט, עמ' ו-ז. גם הרב יחיאל גולדהבר קלע היטב כשהעיר עליו בהקשר אחר "מתוך שנאתו לתורת הסוד בא לידי דיבור בגדולות נגד הראשונים כמלאכים", ראה בספרו הנפלא 'מנהגי ק"ק מאטרסדורף

תגלחת בחולו שלמועד, ירושלים, תשנ"ה, עמ' עד-עח, שתיאר את כל העניין. מעניין שבספריו של רא"ו לא מצאנו התייחסות לשאלה זו, אלא רק התייחסות קצרה לשאלת הגילוח בחול המועד באופן רגיל, עי' עוד למועד דף קלג רע"א, ובחלק האחרון דף קפח ע"א ד"ה אור"ח סי' תקפ"ב. וראה אצל בניהו הנ"ל עמ' קא והערה 240.

76 ראה לעיל הערה 47.

77 ילקוט יוסף, אור"ח ה (תפילה ב) ירושלים, תשס"ד, עמ' תיד-תטו (סי' קלא ס"כ); ילקוט יוסף, שובע שמחות, ח"א, ירושלים, תשס"ה, עמ' שמא-שמב (פרק יט ס"ב).

78 ועתה מצאתי [שוב מצאתי כי רא"י בראדט הפנה לספר זה במאמרו 'ציונים ומילואים לספר "מנהגי הקהילות"', ירושתנו, ספר שני (תשס"ח), עמ' רב, בהערתו לעמ' קסה] כי בספר זכר עשה, לרא"י אוהב ציון, ירושלים, תשס"ז, עמ' שצח בהערה, הביא את דברי ר"ח סופר ודחה דבריו. (מעניין שאותו רא"י אוהב ציון, הוא זה שהראה לר"ח סופר את האמור בספר כוכבי יצחק, ובכל זאת לא קיבל את דבריו). עיקר דחיתו הוא שספר אוצר ישראל לא נכתב ע"י טובים ושלמים, והרי ר"ח סופר עצמו כותב כן, וממילא נסתר היסוד ונפל הבנין. ועוד כתב כי גם אם טעה רא"ו והטיח דברים קשים כנגד גדולי הדור, עדיין אין זה פוסל את ספרו. העובדה שהרב חיד"א מזכירו בשם הגדולים דיה בלבד כדי להצדיקו.

79 ראה דבריו בכתב העת אור ישראל, לא (תשס"ג), עמ' רלג.

- שבע קהילות' (בהכנה לדפוס) פרק שבת, ערב שבת, עמ' קמג.

והנה על הראשונים אנו מצטערים, ונוספו עלינו עוד דבריהם של ר"י טסלר, ור"י גולדהבר. אכן ר"י טסלר לא הביא כל ראיות לדבריו, אלא סמך עצמו על דברי רי"ח סופר, ובכך כבר דברנו עד הנה. אמנם יש לתמוה על ר"י טסלר, שהרי הוא עצמו מציין בהמשך דבריו, ולא העתקתי זאת, למאמרו של ברקוביץ, הנזכר לעיל בהערה 8, וא"כ היה לו לראות שיש שם סקירה על שיטתו של רא"י, על עמדתו ביחס לזוהר ולמנהגים העומדים בסתירה לאמור בזוהר, אף אם מנהגים אלו מיוחסים לרא"י. ולא זו בלבד, אלא יש במאמר זה גם התייחסות קצרה אבל חד משמעית לדברי ר"י תמר, שאין הם נכונים כלל ועיקר.⁸⁰ נראה שר"י טסלר נמשך מאוד אחר רי"ח סופר, ולא שת לבו גם לזאת.

הבה נראה אפוא מה כתב ר"י גולדהבר.⁸¹ הוא דן במנהג טעימת התבשילים בערב שבת, ואחר שהביא שורה ארוכה של ספרים שהזכירו את המנהג וטעמו, הוא כותב:

אחרי שראינו שענין הטעימה שמקורו קודש בראשונים וגדולי האחרונים, רע"ה⁸² ראיתי בספר "מאורי אור" לרבי אהרן מווירמש, שלגלג על כמה מנהגים וסגולות ישראל קדושים שלדעתו הנהיגום מקובלים שונים, ונעלם [או שהתעלם] שמקורם עוד מהראשונים, וכ"ז מתוך סילוף ולגלוג ואיצטלא של יהדות; ונעתיק רק מקצת לשונו הנוגע לענינינו: והרבה דברים כתבו על הקדוש הארז"ל, בעו"ה ללעוג וקלס לקלים והמון עם להאמין דברים נכזבים [רח"ל] במושכל... כגון שלכל שבט יש שער ונוסח משלו,⁸³ ואנחנו לא נדע חילוק בין יהודי ליהודי וכו' כתבו לטעום תבשילין בע"ש בסוד טועמיה חיים זכו, לא נמצא כזאת ח"ו על הפסוק, וב(ב)סודם אל תבא נפשי, [נוראיה על כך] האמוראים בפרק כל כתבי, שעשו הרבה דברים לכבוד שבת, ולא נזכר מאחד שעשה כן, עד כאן דבריו לענינינו- מאורי אור חלק ז, מהדו"ב דף קפח ע"ב. א"ה: מתוך שנאתו לתורת הסוד בא לידי דיבור בגדולות נגד ראשונים כמלאכים.

טרם שנדון בדברי רא"י עצמם, אני תמה מאוד על ר"י גולדהבר. הרי מונח לפניו ספרו של רא"י וא"כ כיצד הוא יכול לכתוב עליו "מתוך שנאתו לתורת הסוד". הרי לאורך כל ספריו⁸⁴ אתה מוצא אצל רא"י הסברים על פי תורת הסוד. ולא זו בלבד, אלא שהזוהר נחשב אצלו כתורת התנאים, והוא חלק בלתי נפרד מפסיקת ההלכה, ויתד היא שלא תמוט, ואי אתה יכול לומר על כך "שנאתו לתורת הסוד". הדברים תמוהים בעיני.

80 כבר ציינתי לעיל לדברי ברקוביץ הללו, ראה לעיל הערה 46.

81 מראה המקום שכתב ר"י טסלר הוא נכון, אלא שבדפוס נשתנה מספר העמוד, והוא עמ' קסה.

82 כתב במליצה במקום: ראה ראיתי.

83 לפנינו כתוב אחרת, ור"י גולדהבר כתב כאן את כוונת רא"י. ואין בזה נפקא מינה, ואין אנו עוסקים בזה כאן.

84 ברקוביץ במאמרו הנזכר לעיל בהערה 8, עמ' 294, ובספרו הנזכר באותה הערה עמ' 244, הערה 40, כותב כי תשומת לב מרובה לזוהר נמצאת בכתביו של רא"י מחלק רביעי ואילך, ואילו בשלושת החלקים הראשונים איזכורי הזוהר והשימוש בו אינם מרובים. וראה לקמן סעיף כ, אות ח מה שכתב עליו רי"ח סופר בתורת חיים.

אכן, אני מסכים שהוא כותב בלשון קשה ביותר, כנגד מנהגים מסוימים, אבל לא כנגד כל מנהגי ישראל. כבר כתבתי לעיל בפתיחת דברי את יסודות שיטתו, ואני חוזר על כך שנית. נכון שהוא התנגד למנהגים שאינם מבוססים או על מקורות חז"ל, או על הזוהר, כיון שהוא ראה בזוהר חלק בלתי נפרד מפסיקת ההלכה. לכן הוא התנגד במיוחד למנהגים שההמון החזיק בהם כניחוש, כישוף ואמונות תפלות. וכך כתב בספרו עוד למועד ל ע"א: "דכמה מנהגים חסרון ידיעה נגד הגמ'... אבל להתנגד על הגמ' מי הרשה לנו כזאת". או שם לב ע"ב: "אין להמציא כלום אחר התלמוד ומדרשים".

צא וראה מה שכתב רא"ו בראשית דבריו, באותו מקום שממנו ר"י גולדהבר כותב כנגדו: "וגם רוב סכנות שבתלמוד ש[נ]כתב ודגים וקנוח באור שולט וזוגנות נקטינן מתוס' ושאר קדמונים דאשתני ואי"צ לחוש, ומה נוסף בזאת"⁸⁵ אשר לא נזכר בתלמוד ומדרשים אין כח בשום איש לחדש. בפרט שהדפיסו צוואה גדולה מן החסיד, ובזמננו יראים ושלמים אין חוששין, ואיזה מנחש ובודה מלבו תלה באילן גדול". יש להבין כי במלה "בתלמוד" כלול אצלו כמובן גם ספר הזוהר, אבל לא דברים שנכתבו ונתפרסמו מאוחר יותר, כאשר הם מתנגדים לחז"ל. הרי לנו כי הוא מתנגד לצוואת ר"י החסיד, ולא רק הוא מתנגד לכך, אלא גם "יראים ושלמים". ואין צריך לומר כמה עמלו הפוסקים המאוחרים להסביר את הכתוב בצוואה זו, שהרי יש בה לכאורה הרבה דברים המנוגדים לתלמוד, והאריכות למותר.

ואם תאמר כיצד יכול רא"ו להתנגד למנהג המקויים על ידי כתבי האר"י. התשובה לכך ניתנה כבר ע"י הרב חיד"א שכתב:⁸⁶

ולא עוד אלא שגם גדולי ישראל אביקי בפשט טובא וזמנין דשמעי דברי רבינו האר"י זצ"ל ואינם זזים ממנהגם. הלא תראה הרב הגדול בעל פרי חדש ז"ל שכתב שנהג שלא לומר ברכת הנותן ליעף כח הגם שרבים אומרים אותה עפ"י האר"י ז"ל. וזמנין דמטיחים דברים ואינם מאמינים... גם הרב מר וקציעה ז"ל קורא תגר על איזה דברים וכתב שהוא מקובל שלא לחוש על דבר שלא בא בתלמוד. והגם שאני הדל באיזה מקומות כתבתי בעניותי על דברי הרבנים הנז' וכיוצא למען יסלח"ו הצדיקים שלא כינונו אל האמת. מ"מ אני נזהר שלא לדבר בפרסום נגד העושים נגד דברי האר"י ז"ל ומזקנים אתבונן.

הרי לך שהרב חיד"א עצמו אומר שביחס למנהגי האר"י מצינו שיטות שונות, ולא נרחיב בעניין זה, שהרי הוא נידון באחרונים בצורה נרחבת ביותר. ובמאמר מוסגר אני מוסיף, וגם זה נאמר כבר ע"י אחרונים, כי צריך להיות זהיר בדברים המיוחסים להאר"י, ולא כל דבר המוסרים בשמו, אכן יצא ממנו.

זאת ועוד. יש להבין את רקע התנגדות רא"ו למנהגים אלו. ההתנגדות אינה באה רק מצד עצם העניין, שאפשר באמת שלדברים אלו אין יסוד וההמון נתלה בהם בחזקה כאילו הם תורה

85 היינו, ומה נוסף על כך.

86 כבר לאדון, סי' ה, אות ז.

מסיני. הוא עצמו באותו מקום מסביר: "דברים כאלו מכבידים הלצנ[ות] ובהדי הוצא לקי כרבא, שמלעיגים עי"כ גם בסגולת דברי חז"ל בתלמוד ומדרשים שהי' הכל מקובל אצלם עד משה מסיני שהכל נהיה בדברי הס"ת ברמזים כל עניני העולם". הרי לנו דברים ברורים. רא"ו חושש כי ההמון רואה כי חלק מהסגולות (המאחרות) אינן פועלות, וממילא יבוא לזלזל בדברי חז"ל, שכל דבריהם מסיני, והכל רמוז בתורה. מה לנו דברים יותר ברורים מאלו, וכיצד אפשר לומר כי לפנינו אדם הלועג למנהגי ישראל. אתמהה.

ולעצם המנהג המוזכר כאן. יפה הראה ר"י גולדהבר שהמנהג נזכר בקדמונים עוד לפני שהוזכר בכתבי האר"י. אלא שאם כך יש לשאול, מה ראה המגן אברהם בסי' רנ סוף סק"א להביא זאת משם כתבי האר"י ולא מן הקדמונים. אלא שבקדמונים שהיו לפני המגן אברהם, וגם באלו שהיו לפני רא"ו, לא נאמר כי יש בכך מצוה, אלא שזהו מנהג "כדי לתקנם כהוגן" כמו שכתב הכלבו בסוף סי' לז, או "שיבחיין שלא הרתיח" כמו שכתב הלבוש בסי' רפ"ו ס"א. אם כן הנימוק הניתן למנהג זה, הוא הנימוק המעשי. רק בכתבי האר"י נאמר כי יש בכך מצוה, וגם שיש לטעום מכל תבשיל.⁸⁷ כאן אנו שומעים לראשונה שהנימוק אינו רק הנימוק המעשי, אלא שיש בכך גם מצוה, דהיינו יש כאן נימוק רוחני, המיוסד על חכמת הנסתר, ולכן כנראה שיש לטעום גם מכל תבשיל ותבשיל. נראה לי ברור שרא"ו הכיר את המקורות הקדומים, ולכל הפחות ברור שהכיר את הב"י שמביא זאת בשם שבלי הלקט. לכן כל מה שכתב רא"ו לא היה אלא כנגד מנהג הרוחני, ולדעתי זו כוונתו שכתב נגד "בסוד טועמיה חיים זכו... ובסודם אל תבא נפשי". נכון שמנהג זה נזכר בכתבי האר"י, אבל לדעת רא"ו מנהג זה לכאורה נסתר מהתלמוד, וגם הקדמונים כולל הזהור לא הכירו טעמו, ולכן אין הכרח לקבלו.

ואם תרצה אומר לך יתר על כן. בזוהר בראשית, מח ע"ב נאמר: "ובליליא דשבתא בעי ב"נ לאטעמא מכלא בגין לאחזאה דהאי סכת שלום מכלא אתכלילת ובלבד דלא יפגים מיכלא חדא ליומא", וכו' ע"ש. אתה שומע כי לפי הזהור יש חובה לטעום בליל שבת ולא בערב שבת. נמצא כי המצוה הרוחנית של טעימה מהתבשילין לפי הזהור היא דוקא בליל שבת, ולא בערב שבת. ואולי דברי הזהור הללו הם היו הרקע הסמוי להתנגדותו של רא"ו, אף שלא כתב זאת במפורש.⁸⁸ כל שכתבתי הוא בגדר אפשר ואולי, וכדי להמליץ טוב על רא"ו. הרוצה לחלוק עלי יחלוק ויאמר כי רא"ו התנגד למנהג, ולא ידע, או אע"פ שידע, מדברי הקדמונים. וכבר אמרתי כי אין בכך כל פסול, ואם תרצה אביא גם סיוע לכך. צא וראה שריעב"ץ בסידורו האריך מאוד בעניין מאכלי שבת, הכנתם וסוגיהם ועוד, ולא הזכיר במאומה את חובת הטעימה בערב שבת. ר"י

87 המקורות כולם הובאו שם. יש לציין כי בספר עמק ברכה שהובא שם נאמר: "מצוה לטעום קודם השבת תבשילי השבת לכבוד שבת פירוש כדי לתקנה כהוגן שיהיו נאכלין לתאוה" וכו'. כאן יש צירוף של הנימוק המעשי, עם המצוה שבדבר.

88 על דברי הזהור הללו ראה בדברי רח"א שפירא, נמוקי אורח חיים, סי' רנ, שכתב כי בליל שבת אכן יש מצוה לטעום מכל התבשילין מטעם סוד, ואילו בערב שבת לא נוהגים כך, כי הוא מטעם המעשי, וסומכים על הנשים המבשלות, ע"ש.

גולדהבר כבר ציין זאת כעובדה לעצמה, ולא ראה בכך, כפי שבענייניו ניתן לראות, סיוע כל שהוא לרא"ו.

ואכן ר"ע יוסף שהביא אף הוא מקורות רבים למנהג הטעימה בערב שבת, כתב על רא"ו כך: ⁸⁹ ודברים אלו אשתמיטו מהרב מאורי אור (חלק קן טהור דקפ"ח ע"ב) שהשיג על אלה שכתבו לטעום התבשיל בערב שבת בסוד טועמיה חיים זכו, וכתב ע"ז, בסודם אל תבוא נפשי, ולא נמצא כזאת. וגם לא מצינו מי מהאמוראים (בשבת קיט.). שנהג לעשות כן לכבוד שבת, ע"ש. ואילו ראתה עינו הברדלח דברי הפוסקים והאר"י ז"ל לא היה כותב כן. צא וראה מה בין דברי ר"ע יוסף לבין דברי ר"י גולדהבר. ברור שלא עלה על דעתו של ר"ע יוסף לומר על רא"ו משהו כגון "שנאתו לתורת הסוד" וכו'. הרי ספרי רא"ו מונחים לפני ר"ע יוסף, והוא מרבה לצטט מהם וכפי שנכתוב עוד לקמן, ולכן הוא יודע שאי אפשר לומר דברים מעין אלו על רא"ו. אלא כדרכם של חכמים, שדבריהם בנחת נשמעים, הוא אומר בלשון נחת: ⁹⁰ אישתמיט מיניה. ולא הסתפק בכך אלא הוסיף ואמר עליו "עינו הברדלח". ומה יש לנו להוסיף על כך. והנה לא זו בלבד, אלא עתה ממש הופיע מאמר מאת רי"ט לרנר, ובין השאר הוא דן בשאלה האם יש אחרון הסבור שזמן בין השמשות, שהוא ד' מילין, הוא שיעור קבוע בכל מקום ובכל זמן ואינו משתנה. והוא כותב: ⁹¹

אמנם אחד הוא שאכן כתב שכוונת חז"ל בשיעור ד' מילין לשיעור שוה, והוא המאורי אור... אך גם לשי' אין זמן לילה ע"ב דקות אחר שקה"ח, דס"ל שם דזמן לילה הוא בצאת ג' כוכבים, והשיעור שעה וחומש בשוה שכתב הוא שאז צאת כל הכוכבים כולם בחשכת לילה ע"ש, וגם הוא לשי' דס"ל שכל שעות שבדברי חז"ל הם שעות שוות, ולכן סבר דגם שיעור שעה וחומש הוא שיעור שוה, ואין כן דעת הפוסקים. ובכלל יש לפקפק באישיותו של המאורי אור, ראה בהערה.

בהערה הוא מפנה לרי"ח סופר ולספרו מנוחת שלום, ולעוד מקורות שכבר הוזכרו לעיל. אין ענייננו כאן לדון בעצם הנושא, אלא הדבר הבולט כאן שאנו רואים כי אף הוא מציין כסניף לדחיית דעתו של רא"ו את אישיותו המפוקפקת. ועתה צא וראה עד כמה חזר רי"ט לרנר במאמרו לבדוק את כל השיטות בנושא זמן צאת הכוכבים בבקיות רבה ביותר, ולא הניח ספר

89 חזון עובדיה, הלכות ארבע תעניות וכו', ירושלים, תשס"ז, עמ' קעה, הערה ה. לדברי ר"ע יוסף הפנה כבר רא"י בראדט (המצוין לעיל בהערה 78), אלא שדבריו שם: "שרואים שנאת בעל מאורי אור לתורת הסוד - ראה מש"כ ר' עובדיה יוסף... שגם העיר כנ"ל", קצרים יתר על המידה. לאמור, נכון שר"ע יוסף העיר כי נעלמו מרא"ו המקורות, אבל הוא לא הצטרף לביקורת הקשה של ר"י גולדהבר, כפי שעולה מהדבור המתחיל אצל רא"י בראדט ("שרואים שנאת" וכו'). יותר היה מתאים לו כתב רא"י בראדט את הערתו על הדיבור הקודם: "טעימת תבשילי שבת".

90 כמו שכתב ביד מלאכי, מערכת א, כלל לא.

91 'מנהג ישראל בזמן קבלת שבת וצאה"כ במשך הדורות', קובץ עץ חיים, בעריכת רא"מ מייזליש, שנה ב, חוברת ג (1), סיון, תשס"ח, ברוקלין ניו יארק, עמ' רנח-רנט. תודתי לרמ"ד צ'צ'יק שהפנה אותי למקור זה.

או שיטה שלא הזכיר. אבל הוא לא הסתפק באיזכור בלבד, אלא בדק כל שיטה בשבע חקירות ודרישות. אבל כשבאה לידו השיטה בדבר אישיותו של רא"ו, קיבל את דעתם של ר"ח סופר ור"י תמר כדבר ברור ומובן, ולא חשב כי גם כאן שומה עליו לבדוק בחורים ובסדקים, שמא יוכל ללמד זכות על רא"ו, ושמא יוכל להראות כי השיטה בדבר אישיותו המפוקפקת אין לה על מה לסמוך. ואף שבהערה ציין בין השאר גם למקורות המתנגדים לר"ח סופר, אין המעיין יכול לדעת זאת. אדרבה, המעיין סמוך ובטוח שהכתוב בפנים הוא המסקנה הסופית, והמקורות בהערה באו לאשר זאת.

כ

כדי להשלים את האמור כאן, ברצוני להביא רשימה חלקית של אחרונים שהשתמשו בספריו של רא"ו. קשה בעיני לומר כי כולם טעו ולא ידעו במי המדובר. נכון הוא שברשימה זו אין מחברים בני זמנו, ונכון הוא שאין אנו מוצאים שהיו שפנו אליו והחליפו עמו דברי תורה. אבל נראה בעיני שדפוסי מץ לא היו נפוצים, ולכן ספריו לא הגיעו לידיעת הרבה לומדים, אלא באיחור. כמו כן אין מטרת מאמר זה להוכיח שהוא היה רבן של כל בני הגולה. כל שברצוני להוכיח הוא כי לפנינו ת"ח שהוציאו עליו שם רע שלא כהלכה.

לעיל הוזכרו כבר: ר"נ כהנא ארחות חיים, רח"א שפירא שו"ת מנחת אלעזר ובשאר ספריו, רי"ז שטרן שו"ת זכר יהוסף, ר"ש בארשטין מעדני שמואל, רח"י קרויזר באר יעקב. ועתה נוסיף עליהם עוד חכמים. חלק מהחכמים שיובאו לקמן לא ראו את ספריו של רא"ו, והם הסתמכו על המובא בארחות חיים. מכל מקום יש חשיבות גם לכך, שהרי הם לא נמנעו מלהסתמך עליו או לדון בדבריו, אלא שהם לא ראו את דבריו במקורם. בראשונה אציין את אלו שראו את דבריו במקור, וצינתי לפי סדר א"ב:

- א. ר"א ביק, פרי הארץ (אהל מועד, ח"ג), פרסבורג, תר"ן, תוספת האהל דף כו ע"א; ערכי עלי (אהל מועד, ז), פרסבורג, תרנ"א, דף עא ע"א אות קד.
- ב. רנ"ה במברגר, לקוטי הלוי, ברלין, תרס"ז, עמ' 15, הערה נה.
- ג. רש"א וורטהיימר, לשון חסידים, ירושלים, תרנ"ח, דף כב ע"א סי' תפ.
- ד. ר"ע יוסף בתשובותיו יביע אומר ויחזה דעת מביאו פעמים רבות מאוד, ולכן איני מציין.
- ה. ר"י לנדא, שו"ת בית ישראל, בואנוס איירס, תשי"ד, סי' קלז.
- ו. רנ"ג לנדא, כמו השחר, פאדגורא, תרס"ד, מערכת א, אות כא.
- ז. רח"ח מדיני, שדי חמד, מערכת ל כלל קטז, ועוד.
- ח. רי"ש סופר, תורת חיים על שו"ע, או"ח סי' רס אות ו, ושם כתב עליו: "שגדול מאד הי' בחריפות ובקיאות בנגלה ובנסתר כנראה מכל ספריו".⁹²

92 בהמשך דבריו חלק עליו. הביאו גם בסי' תעב [נדפס בספר גליוני תורת חיים, כנספח לתורת חיים, מונרו, תשס"ב]: "ובמאורי אור כתוב שהגויס אומרים שהיהודים לומדים את ילדיהם לגנוב זכר ליציאת מצרים וינצלו, על כן המונע משובח ע"ב [היינו: עיין בדבריו]. ואנחנו מקיימין המנהג, ומעולם לא שמעתי לומר

- ט. רח"צ ערנרייך, בחיבורו קצה המטה על מטה אפרים לרא"ז מרגליות, סי' תרכד, סק"א.
 י. רח"ב פונטרימולי, פתח הדביר, איזמיר, תרכ"ג, סי' רכט אות ד, בהשמטות לח"א סי' קכח ד"ה דקכ"ג ע"ג, ועוד.
 יא. ר"י פאצאנווסקי, פרדס יוסף, בראשית מה, יב, ועוד.
 יב. ר"ה פוסק, הלל אומר, תל אביב, תשט"ו, סי' קמז.
 יג. רנצ"ה פסס, אסיפת זקנים החדש על מגילה, פיעטרקוב, תר"ע, הוזכר במפתח הספרים בראש הספר.
 יד. רא"א קפלן, דברי תלמוד, ירושלים, תשי"ח, בתשובתו בעמ' קמד, הערה 5.
 טו. ר"י שוורץ, ויצבר יוסף, גרוסארדיין, תרצ"ו, עמ' רב.
 טז. רא"פ שטיין, עבודת אפרים, ח"א עמ' קד, רפח.
 יז. רצ"ה שפירא, דרכי תשובה, מונקאטש, תרס"ג, סי' פב סקל"ה, דף צה ע"ב; פד סקמ"ה, דף קה ע"ב; שם סקנ"ט דף קו ע"ב, ועוד.

- מכאן ואילך מובאים מחברים שראו את הדברים בספר ארחות חיים, או בספרים אחרים.
 יח. רש"ז אורבך, שו"ת מנחת שלמה, ח"א סי' ב.
 יט. ר"מ אריק, שו"ת אמרי יושר, ח"א סי' רב, הביאו השואל מארחות חיים.
 כ. ר"י ברייש, שו"ת חלקת יעקב, יו"ד סי' נה.
 כא. ריי"מ גאלד, מאסף לכל המחנות, ציצית, סי' כא, אות יב, ועוד.
 כב. ר"נ גשטטר, שו"ת להורות נתן, ח"ב, או"ח, סי' לא, אות י, דף מה ע"א.
 כג. רד"צ הופמן, שו"ת מלמד להועיל, ח"א, או"ח, סי' ו, סי' קא.
 כד. רי"י הלברשטם, שו"ת דברי יציב, או"ח קצח ד"ה ועכ"פ למה.
 כה. ר"י הלל, שו"ת וישב הים, ח"ב, סי' ג.⁹³
 כו. ר"מ הקטן בתשובותיו משנה הלכות ח"י סי' ט ד"ה איברא, ועוד.
 כז. ר"א ואלקין, שו"ת זקן אהרן, ניו יורק, תשי"א, חלק א, או"ח, סי' י אות ג: "ואחד מגדולי האחרונים הוא הגאון ר' אהרן וירמש אבד"ק מיץ". הדברים הועתקו משו"ת זכר יהוסף, אבל התואר ניתן ע"י ר"א ואלקין.
 כח. רש"ה ווזנר, שו"ת שבט הלוי, ח"ח סי' כד; ח"ט סי' קכז אות ג ("אבל בענין לשון ארמי אפשר להקל ולסמוך על ס' מאורי אור מס' תענית שמקיל כה"ג").

להתינוק[ן] טעם המנהג". יש להעיר כי במאורי אור לא נאמר במפורש שאומרים כן לילדים, אלא נאמר כי מלמדים אותם לגנוב, וההמשך "זכר ליצירת מצרים" וכו', הוא טעם הדבר שלא נאמר לילדים.
 93 ר"י הלל מצטט בה, בעמ' לט, את מאורי אור באורך רב, כיון שרא"י יוצא בחריפות "נגד קדוש אחד מדבר דבעלי התוס' נדחו מהלכה כי לא ידעו מאמרי הזוהר... וראשון אדון לפניו בודאי חכמי הש"ס ידעו... ונפשי יודעת כמה שבעלי התוס' שלימים בחכמה ובדוכתי טובא הראיתי בדבריהם הקדושים ידיעה נעלמה", ור"י הלל מרחיב בעניין, ומחזק את דברי רא"ו.

- כט. ר"א ולדינברג, שו"ת ציץ אליעזר, ח"ה, סי' א, פ"ה, אות ג, ועוד.
 ל. רי"ח סופר, כף החיים, אור"ח, סי' רג אות ו, ועוד.
 לא. ר"א פיטרעקווסקי, פסקי תשובה, סי' ד בהערה [נ"ל לקוח מא"ח סי' יא, אות א].
 לב. ר"ש קרויז, שו"ת דברי שלום, ניו יורק, תשכ"ד, ח"א, יו"ד סי' נה, דף צז ע"ב. ואולי כתב כן מתוך דרכי תשובה שם.
 לג. רח"מ רולר, שו"ת באר חיים מרדכי, קלוז', תרפ"ד, ח"א סי' מ.
 לד. ר"ב שטרן, שו"ת בצל החכמה, ח"ד סי' צג.
 לה. ר"ד שפרבר, שו"ת אפרקסתא דעניא, ח"א סי' קיט, ח"ב אור"ח סי' ג, ועוד.
 לו. רב"ז שפרן, שו"ת הרב"ז, ח"א, אור"ח סי' ז.

וכן הובא ע"י רבנים נוספים בדורנו. מהם אולי יש לציין במיוחד את ר"ג ציננער שמביאו רבות בספריו נטעי גבריאל, וחלק מהם נראה שאינו לקוח מאורחות חיים. כך גם רי"א זילבר בספריו בירור הלכה.⁹⁴ וכאמור יש רבנים נוספים בדורנו, ואיני מצינים.

אבל אציין למהדורת התלמוד הנקראת "עוז והדר", ירושלים, תשס"ו, היוצאת לאור על ידי צוות נכבד של תלמידי חכמים, שקיבלה הסכמות מאת רבני דורנו. הוצאת "עוז והדר", ידועה בהקפדתה הרבה שלא להביא מתורתם של אינשי דלא מעלי כהבנתם. אין צורך להאריך בפרט זה כאן, שהרי הדברים ידועים וניכרים לכל מעיין בספרים שיצאו על ידיהם. במהדורה זו, על החידושים שנדפסו בש"ס וילנא, נוסף מדור בשם הגהות וצינונים. כך נכתב במבוא עמ' ח' על מדור זה: "לקטנו מספרים רבים ונכבדים, הגהות נחוצות אשר המה לפעמים לעיכובא בהבנת הגפ"ת... ההגהות נלקטו מן רשימה ארוכה של חיבורים, מתוארים ב'קיצור תולדות רבותינו האחרונים שבמהדורתנו'". 'קיצור' זה נדפס בסוף מסכת ברכות, והמעין שם בעמ' יט, ימצא את מאורי אור לרא"ו. ספרו מובא במדור הגהות וצינונים בקיצור: מ"א. וכי תאמר שמא אינם יודעים מה נכתב על רא"ו? תשובתך, חזקה על ת"ח שכמותם שהם מכירים את ספריו של ר"י תמר ורי"ח סופר. ולא זו בלבד, אלא כלל זה יהא נקוט בידך: הם מכירים גם ספרים של אינשי דלא מעלי. לכן, מן הסתם הם מכירים גם את הנכתב על רא"ו, אם לא בשלמותו אזי בחלק גדול, אלא המכיר את דרכם יודע שהם עושים עצמם כאינם מכירים את תורתם של הנהו אינשי. לאמור, את דבריהם הם לוקחים ושמים בכליהם, אבל את שמותיהם ושמות חיבוריהם אינם מזכירים. הואיל ואת רא"ו הזכירו בשמו וגם את שם חיבורו, נמצא כי הם סבורים שאינו צדוקי, ואת דברי התורה שלו יש לדון לגופם של דברים, והרי זה כדברינו.

94 בבירור הלכה אור"ח, ב, בני ברק, תשל"ו, סי' רכט, אות ז, דף רכ ע"ב, העתיק קטע גדול ממנו, וכתב: "העתיקתי כל לשונו בס"ד ממקורו (ולא ממלקטים שקיצרו מאד בדבריו)". ועם זאת לא נמנע רא"י זילבר לכתוב עליו, שם, דף רכא ע"ב: "ידלא כמאורי אור שחולק על מוסכמות". או בבירור הלכה, אהע"ז, חו"מ, בני ברק, תשד"ס, חלק חו"מ סי' תכז, דף רלג ע"ב, כתב רא"י זילבר: "ומה שפסק באבודרהם... אינו מכריע אצל בעל מאורי אור שמכנהו 'אותו רב המציא מלכו' כדרכו של בעל מאורי אור". והנה אף שרא"י זילבר מודע ללשונו החרפה יתר על המידה של רא"ו, לא נמנע מלהביאו פעמים רבות ולסמוך על דעתו.

כא

לאחר שסיימתי לכתוב את כל האמור לעיל נודמנה לי בע"ה ראייה נוספת ואני מביאה כאן, אם כי אפשר שהייתי צריך להביאה כבר לעיל. כשביקש המלבי"ם להדפיס את ספרו ארצות החיים על שו"ע או"ח, הרי שכדרכם של מחברים אף הוא ביקש הסכמות מאת גדולי הדור. הסכמות אלו נדפסו בראש ספרו, ברעסלווא, תקצ"ז, והם לפי הסדר מאת: ר' זלמן מטיקטין, ר"מ סופר, ר"נ טריבטש, ר' שמואל מאמשטרדם, ור' וואלף מקעלין בעל שערי תורה. בסוף ההסכמות נדפסו עוד ארבע שורות כך:

יש תח"י עוד מכתב וגם פלפול הנוגע אל חיבורי זה מההגה"ג וכו' מו"ה עקיבא איגר נ"י
 אב"ד ור"מ פוזנר והמדינה, והסכמות רבות מגדולי גאוני הזמן, ובתוכם ההגה"ג מו"ה
 בנימין הכהן רפאפורט נ"י אב"ד דק"ק פאפא בעהמ"ח ס' שמלת בנימן, וההגה"ג מו"ה
 אהרן וירמש זצ"ל אב"ד דק"ק מיץ והמדינה, ועוד מכמה גאונים, אך מפני הוצאות
 הדפוס לא מצאו מקום להשתרע פה, ואי"ה בחלק השני אציג להם יד ברצות האל.

נמצא שהמלבי"ם ראה לנכון לקבל הסכמה מאת רא"ו, ומצא לנכון להזכיר זאת במפורש ולא הסתפק לכוללו יחד עם "ועוד מכמה גאונים". אף לא מצא לנכון לציין כי רא"ו הוא בעהמ"ח מאורי אור, כפי שראה לציין אצל ר' בנימין הכהן רפאפורט "בעהמ"ח ס' שמלת בנימן". ללמדך כי די בעצם שמו של רא"ו, וכפי שנהג גם ביחס לר' עקיבא איגר. יש לציין כי בעת שהמלבי"ם כתב זאת, חלפה יותר משנה מעת פטירת רא"ו,⁹⁵ ויחסו של המלבי"ם לרא"ו לא השתנה. לאמור, רא"ו הוא גדול בתורה, ומן הראוי לקבל ממנו הסכמה. מי לנו גדול מהמלבי"ם שנלחם בחריפות רבה כל ימיו כנגד המשכילים, ואף שעתה צעיר לימים הוא, כבוקנתו כך הוא בצעירותו. הרי שאם המלבי"ם לא התייחס לכל השמועות על רא"ו, והוא היה בזמנו ובמקומו, כיצד אנו יכולים להסיק מסקנות משמועות אלו?

אכן במהדורה השנייה שנדפסה בחיי המלבי"ם בוורשא תר"ך הוכנסו מספר שינויים בהסכמות. זאת למרות שבעמוד השער כתבו המדפיסים: "כש"נ [כמו שנדפס] בברעסלווא". נראה לי שהמדפיסים עשו כן על דעת עצמם, הואיל והמלבי"ם ישב באותה בעת בבוקארשט, והם עצמם כותבים בעמוד השער כי הוא שלח להם את ההוספות למהדורה זו. לאמור, המלבי"ם לא היה בעת ההדפסה. גם אם הם עשו כן בהוראת המלבי"ם, אין אנו יודעים את הסיבה לכך, ואין אני רוצה לכתוב השערות בעלמא. מכל מקום נעשו שני שינויים. האחד, בסדר ההסכמות. עתה ר"מ סופר הוא הראשון, מתחתיו ר"ז מטיקטין,⁹⁶ אחריו ר"ש מאמשטרדם, ר' וואלף ור' נחום. השינוי השני, הושמטו ארבע השורות לאחר ההסכמות, אלו הן השורות שהעתקנו לעיל.

95 כאמור בפתיחה רא"ו נפטר בט"ו באייר תקצ"ו. הסכמת ר' זלמן מטיקטין שהיה בברעסלווא, מקום ההדפסה, ניתנה ב"ט במנחם אב תקצ"ז.

96 אפשר לומר כי במהדורה ראשונה הוקדם ר' זלמן לר"מ סופר הואיל והוא היה אב"ד ברעסלווא מקום הדפסת הספר. אבל איני יודע להסביר את השינוי במיקומו של ר' נחום.

יש לציין כי בשנת תרכ"א הודפס בוורשא חלקו השני של הספר, כאשר המלבי"ם היושב בבוקארשט מודיע במכתב שנדפס בראש הספר, כי הוא שלח למדפיס את החלק הזה. אבל אין בראשו של החלק השני את שאר ההסכמות שהבטיח המלבי"ם, וגם לא את חידושי התורה של ר' עקיבא איגר.

כב

לסיום ברצוני להתעכב מעט גם על היחס לאנציקלופדיה אוצר ישראל. ספר זה הוא למעשה הבסיס לדברי ר"י תמר, וגם לדברי ר"ח סופר. ר"ח סופר הוסיף וכתב "ספר אוצר ישראל אין לי, וגם אני רוצה שיהיה לי, וד"ל". ולכאורה קשה מיניה וביה, אם אין הוא רוצה שיהיה ברשותו ספר זה, משמע כי ספר זה אינו בר סמכא, ואם כן מה ראה לסמוך עליו עד כדי כך שהוציא רב חשוב מכלל עדת ישראל. אלא מאי? ר"ח סבור שניכרים דברי אמת, וכנראה ערך זה נכתב על ידי אדם כשר וישר, ואין בו דברי מינות וניתן לסמוך עליו. אם כן למה זה לא יאה להחזיק את הספר בידו, הרי יש בו ערכים טובים וישרים, ויש בהם שימוש חשוב כדי לדעת מי ראוי לבוא בקהל ישראל. צא וראה שר"י תמר השתמש בספר (גם במקומות נוספים כגון ב"מ דף לד ע"א, ועוד), אלא שבזה לא קיבל ר"ח סופר את דעתו.

לכן בענייני לא ירדתי לסוף דעתו של ר"ח סופר בעניין זה. ניתן להביא סיוע לדבריו מתשובתו של ר"ע יוסף:⁹⁷ "גם מה שהביא בציץ אליעזר מספר אוצר ישראל ערך פלשים, שבעיני רבים מחוקרי זמנינו הפלשים יושבי ארץ כוש אינם מעדת ישראל, ולבם נוטה לחושבם מכתות הנוצרים המתקרבים לדת ישראל, נוראות נפלאותי שמסתמך על ספר זה (שיש בו כמה דברי מינות) נגד עדות גאוני ישראל". הרי לנו כי גם לר"ע יוסף יש ביקורת על הספר. ברם יש לחלק ביניהם. ר"ע יוסף אינו אומר שהוא אינו רוצה שיהיה לו את הספר. כל שהוא אומר הוא כי בספר יש דברי מינות. אבל ר"ח סופר אינו מסתפק בזה, אלא מודיע שהוא אינו רוצה להחזיק את הספר.

עניין זה של הוצאת ספרים מכלל ספרי עדת ישראל, הוא נושא מאוד חשוב, אבל כיון שאין קשור ישירות לענייננו, איני יכול לדון בו במסגרת זו. ארשום בקצרה רק מספר פרטים הנוגעים לאוצר ישראל, הואיל והוא עיקר ובסיס לאמור במאמרנו.

אוצר ישראל נערך ע"י ר' יהודה דוד אייזנשטיין ונדפס לראשונה בניו יורק, בשנים תרס"ח-תרע"ג. עד לפטירתו בשנת תשט"ז, נדפס אוצר ישראל שלוש פעמים נוספות, תופעה המלמדת על כך שספר זה נדרש על ידי הציבור. בהקדמה פירט העורך את העקרונות שהנחו אותו בעבודתו. בין השאר כתב: "על אודות הדברים והאנשים הנזכרים במקרא תהיה המסורה נר לרגלנו, כי הבקרת הנעלה היא לע"ע כקטן שנולד ועתידותיה עורן מכוסות בערפל, גם החכמים העוסקים במקצוע הזה עודם מסופקים בדעותיהם וסותרים איש את רעהו. לכן הנחנו את העבודה הזאת.

97 שו"ת יביע אומר, ח"ח, אה"צ סי' יא, אות ג.

ורק במאמר מיוחד בערך בקרת יבואו הדעות השונות בענין הזה הנודעות לנו בעת ההוה". דבריו כאן אינם חד משמעיים. אבל המעיין בתיקונים והערות שנדפסו בסוף החלק האחרון, יקרא בעמוד הראשון של התיקונים מספר עקרונות שהנחו את העורך, ובין השאר יקרא:

לרוב נשמטו רק הדברים שסותרים הקבלה והמסורה... יש עוד מין מבקרים את האוצר והם "הצעירים" אשר אין כדאי לטפל בם, כי לדעתם לא נחשבו ספרי התנ"ך וספרי הרבנים ל"ספרות", רק ה"מיתודות" שלהם, הפילוטונים בעתונים והעתקות של ספרי חכמי העמים כטולסטאי וכדומה. להמבקרים האלה יש שנאה כבושה על האוצר מפני שמחזיק במסורת ישראל, אשר לדעתם היא בלתי "מדעית", והמבטלים את התנ"ך והתלמוד הם בעלי המדעים. הצעירים הנערים האלה הם תולדות הריבולוציא המדינית והרוחנית, והיא מחלה עוברת, ובזמן קצר תחלוף כלה מן הארץ ותהי כלא היה.

לאור דברים אלו יש להניח שהעורך אינו נחשב כצדוקי.⁹⁸ ואכן הן ר"ח סופר והן ר"ע יוסף מודים בזה ככל הנראה, וכל טענתם היא "שיש בו דברי מינות". הואיל והם לא פירטו מה מצאו בו, אין אפשרות להתייחס לדברים אלו במפורט. ברם, דברים אלו אינם חדשים וכבר היו מלפנינו.

בכתב העת 'בית ועד לחכמים' שנערך ע"י ר"ש פאללאק, ויצא לאור בסאטמר, רומניה, בשנים תרפ"ב-תרצ"ט, נדפס לעתים מדור הנקרא "טעונים גניזה". במדור זה נרשמו שמות של ספרים שלדעת הכותב אינם ראויים לבוא בקהל. אי אפשר כאן להתייחס לספרים המוזכרים שם, אבל בהחלט זו רשימה מעניינת בפני עצמה. מכל מקום בכרך ז, שנת תפר"ח, עמ' נח-סב, נדפס מאמר 'טעונים גניזה' – ספרי מינים וספרי מינות, מאת חכם החותם בשם בן פרת. הוא פתח את מאמרו באמור בבראשית רבה ה, ה, כי משה לא רצה לכתוב את הפסוק נעשה אדם, שהרי יש בכך פתחון פה למינים. השיב לו הקב"ה, כתוב, והרוצה לטעות יטעה. ממשיך הכותב ואומר, אם כן אף בספרי מינים כך הדבר, ניתן להחזיקם והרוצה לטעות יטעה. אלא שבריו לנו, לדבריו, שאיש המחונך על ברכי התורה אין חשש שיטעה בהם. ברם הוא ממשיך ואומר, שיש לחלק בין האמור במדרש לבין ספרי מינים כיום. המדרש מתכוון לספרי מינים שכפירתם גלויה לכל, ואין חשש שיכשלו בהם, ולכן אין מניעה לכותבם ולהחזיקם. אבל בספרי מינים שכפירתם סמויה, יש חשש שיכשלו בהם גדולים וטובים. ואף שניתן לדון עמו על החילוק שעשה בדברי המדרש, לא נתעכב על כך. אחת הדוגמות שלו בעמ' ס' היא:

הא לך ספר ענקי אוצר ישראל בעשרה כרכים אשר כל העתונים החרדים מכריזים עליו ומפרסמים אותו לספר אורטודוקסי, בעריכתו השתתפו איזה בטלנים אורטודוקסים, ולרגלי השתתפות יראים הללו עם חפשים ופורקי עול הוכשר הספר הזה והוחזק שאין בו דופי, למרות כי רובא דרובא של העובדים בו הם מינים ידועים כופרים בשני התורות והידועים לנו הנקובים בסימניהם... ומן התימה איך אנשים מפורסמים ביראה וחסידות

98 ראה גם בספרו אוצר זכרונותי, ניו יורק, תר"צ, עמ' 370-374, בתשובותיו למשיגיו על הכתוב באוצר ישראל.

כבעל ה"וילקט יוסף" לא ראה את הנולד, והיה שמש לעבודה זרה זו. ראה נא מאמר הגדול "בקורת המקרא" אשר לא מנע מלכתוב: "בנוגע להמסורה בין בניקוד בין באותיות בין במלים אין ספק כי באורך הזמן נפלו שינויים בחסר ויתיר וחילוף". ישפטו נא הקוראים המתונים אם מותר להכניס לבית ירא ד' ספר כתיב בו כדברים האלה.

ובכן, שמענו כאן מה רע באוצר ישראל.

אמנם צא וראה כי מכל דברי המינות והכפירה, שיש לדבריו באוצר ישראל, לא מצא אלא דוגמה זו. והרי משפט זה משמעותו הפשוטה היא שנפלו חילופים בין הספרים, ולא תמיד הנוסח שבספר זה שווה לנוסח שבספר זה. האם יש בכך דברי מינות? אתמהא. הרי כמה עמלו חכמי המסורה המאוחרים כרמ"ה, ואחריו מאוחר יותר בעל מנחת שי, לקבוע נוסח אחיד לכל הספרים. אבל לא זו בלבד. צא וראה את המשפט שכתוב אחריו באוצר ישראל: "בכ"ז חלילה לנו לשנות בהפנים מהמסורה המקובלת בידינו אף כקוצו של יו"ד, כי אם באנו לשנות ולתקן אין לדבר סוף, ורק בהעתיקות לשפות אחרות אפשר לנו לעשות שנויים קטנים, וגם אלה לא יהיו מתנגדים לאיזה דין או מנהג בדת ישראל". האם יש בכך דברי מינות?

ברור בעיני שהדבר העיקרי שאליו התכוון הכותב הוא שיש לפסול את הספר לא על פי הכתוב בו, אלא על פי הכותב בו. המעיין בכתוב במדור "טעונים גניזה" יראה זאת מיד. אכן בפסילת אוצר ישראל יש דמיון בינו לבין דיונו בספרו של רא"ו. הפוסלים את הספרים אינם דנים את האמור בספר לגופם של דברים. הם קובעים מראש את מעמדו של הכותב, ובהתאם לכך קובעים עמדה ביחס לאמור בספר. הואיל וחלק מהכותבים באוצר ישראל הם מינים, אם כן הספר פסול. אין חשיבות לעובדה שהעורך אינו נמנה עמיהם. אין חשיבות לעובדה שהעורך קבע אמות מידה כיצד יכתבו הדברים בספר, ואפשר שהוא אכן ביקר כל ערך וערך. אין חשיבות לעובדה שהרבה ערכים לא נכתבו בידיהם, ואפשר בקלות לדעת מי כתב כל ערך וערך, שהרי בסוף כל ערך נדפס שם הכותב. גם בראש כל חלק נדפסו שמות הכותבים וערכיהם. כל אלו אינם מצילים את הספר.

אם כן פסילת אוצר ישראל היא דבר שכבר היה לפנינו, וממשיך גם בימינו, ולא רק ע"י רי"ח סופר. הנה רי"ל בן דוד⁹⁹ הפנה לדברי ר"ע יוסף ולדברי רי"ח סופר שחיוו דעתם על ספר זה.¹⁰⁰ באותה הזדמנות הוא דן בעוד שני ספרים של רי"ד אייזנשטיין, שהם: 'אוצר דינים ומנהגים' ו'אוצר מדרשים', כנראה בבחינת יבוא זה ויעיד על זה. כאמור איני יכול לדון כאן לא בשני ספרים אלו, ולא בכל התופעה הזו של פסילת ספרים. המעיין בספרו של רי"ל בן דוד, ימצא שם עוד ספרים שעברו תחת שבטו. חשובה לנו מסקנתו בעמ' רעד: "לא לתת להגהה וההדרה את ספרי רבותינו הקדושים נ"ע לאינשי דלא ידיעי כבעלי השקפה טהורה ויראת שמים

99 בספרו שבת מיהודה, ירושלים, תשס"ב, עמ' רעב. הוא חזר על כך, ותודה לרא"י בראדט שהסב תשומת לבי לכך, במאמרו 'מקורות נאמנים בהדרת ספרים', שנתפרסם בספר בית הועד (בעריכת רי" קטן ור"א סולוביצקי), ירושלים, תשס"ג, עמ' 145-154.

100 ואליז ציין רא"ה אבן יולי בספרו שו"ת נחלת לוי, ח"ב, ירושלים, תשס"ו, עמ' ד בהערה. אמנם הוא הוסיף לציין למספר רבנים שהשתמשו באוצר ישראל, ולכן לא נתבררה דעתו בהערה זו, אם לקרב או לרחק.

אמיתית" וכו'. ואחר כל זה הוא מוסיף: "וכל דברי בסימן זה הם תמיד על האמור ולא על האומר". איני יודע כיצד ליישב את הסתירה הזו בדבריו, אבל ברור שהוא גם יודע להגדיר במדויק מי הם אותם אנשים הראויים לבוא בקהל וספריהם עמהם.

נחזור לאוצר ישראל. רי"ד אייזנשטיין כנראה צפה כבר מה ילד יום, ולכן הדפיס קטעים ממכתבים של רבנים ובהם דברי תמיכה נלהבים ביותר בספרו. בדרך כלל, הוא הדפיס רק קטעים ממכתבים אלו. אבל את מכתבו של ר"ח ברלין, ואת מכתבו של הרידב"ז, הוא נתן בשלימות, וגם נתן מהם צילום. מן הסתם ידע כי יטענו מאוחר יותר שהם לא היו ולא נבראו, ועל כן הקדים רפואה למכה.¹⁰¹ אמנם רי"ל בן דוד, שראה את המכתבים, אינו טוען לא היו ולא נבראו, אבל יש לו טענה אחרת, וזו היא: "ואל תשיבני ממכתבי הגר"ח ברלין והרידב"ז שבסוף ספרו 'אוצר זכרונות', דשם הגנו עליו מפני חמת המשיג שהיה רוצה לקעקע כל תורת ישראל ח"ו, ע"ש, ואיהו שפיר בונה ספרו ע"פ יסודות תורתנו הקדושה, אלא שיש בו תערובת איסור וטעם לפגם. ואכמ"ל".

איני רוצה להאריך ולכן איני מעתיק את המכתבים הללו, אבל אין בהם כל רמז להגנה "מפני חמת המשיג". מסתבר שמכתבים אלו אינם עולים בקנה אחד עם דעתו של רי"ל בן דוד, ולכן הוא מוכרח למצוא הסבר שיצדיק את כתיבתם. ועתה צא וראה כיצד הגיע להסברו. הואיל ובעמודים הקודמים של אוצר זכרונותי הדפיס רי"ד אייזנשטיין את תשובתו להשגות שהשיגו מבקר אחד על ספרו אוצר ישראל, עירב רי"ל בן דוד מין בשאינו מינו, וקישר לצורך העניין את המכתבים להשגות הללו. אבל לא מיניה ולא מקצתיה. כל הקורא את המכתבים הללו לא ימצא בהם דבר וחצי דבר הקשור עם הגנה על רי"ד אייזנשטיין מפני חמת המשיג.

יתר על כן, ניתן להוכיח בודאות כי מכתבו של ר"ח ברלין אינו קשור למשיג. צא וראה כי במכתבו של ר"ח ברלין נאמר: "ועל פי דרישת ידיד נפשי הרב הג' מ' יחיאל מיכל טיקאצינסקי הי"ו נעתרתי לו לעבור על פני שני חלקי האוצר, חלק ב', וחלק ג', ולהגיה ולהעיר מה שמצאתי לנכון". ואילו הביקורת הנזכרת שם, נדפסה לאחר שיצאו לאור ששה חלקים. זאת ועוד. ר"ח ברלין כותב במכתבו: "ובצדק קראתי עליו מקרא שכתוב בדבר ה' לדוד 'הטבות'¹⁰² כי היה זה עם לבבך הטוב' לפרט. ולדורים יספר 'כבוד אוצר יהודה דוד אבן הברזל'¹⁰³ לפרט". הרי לך

101 הצילומים נמצאים במהדורת ניו יורק, תשי"ב, בראש החלק הראשון. במהדורות הקודמות אין צילומים, ובמקומם נדפסו המכתבים. הואיל ויש מספר מהדורות לאוצר ישראל, ולא בדקתי כל מהדורה ומהדורה, איני יודע אם המכתבים הללו נדפסו בכל המהדורות, ואיני יודע גם את מיקומם. המעוניין לראות את האמור במכתבים אלו ובמכתבים נוספים, יתבונן בראש הכרך הראשון או בסוף הכרך האחרון, כי במקומות אלו הוסיף אייזנשטיין דברים מסוג זה. כמו כן ניתן למצוא חלק מהמכתבים בספרו של רי"ד אייזנשטיין אוצר זכרונותי, ניו יורק, תר"צ, עמ' 374-376. רי"ל בן דוד, ראה אותם ב'אוצר זכרונותי' כפי שהוא כותב.

102 באוצר זכרונותי נדפס: הטיבות, אבל הכתיב המלא הוא טעות דפוס, וטוב שלפנינו כאמור צילום המכתב, ושם כתוב בכתיב חסר. אמנם בכתוב (דבה"י ב, ו, ח) כתוב בכתיב מלא, אבל אין בכתוב את המלים: "זה", "הטוב", וא"כ ר"ח ברלין לא ציטט כאן פסוק ממש.

103 היינו, שם המשפחה: אייזנשטיין, משמעותו בעברית היא: אבן ברזל.

פעמיים תאריך המכתב, לאמור שנת תר"ע. ואכן פרט השנה מתאים לאמור במכתב, שהרי החלק השלישי של אוצר ישראל יצא לאור בשנת תרס"ט, והרביעי בשנת תר"ע. אבל הביקורת הנזכרת נתפרסמה מאוחר יותר בשנת תער"ב. א"כ ברור שאין כל קשר בין מכתבו של ר"ח ברלין לבין הביקורת כנגד אוצר ישראל. במכתבו של רידב"ז נאמר בין השאר: "ה' יזכהו לברך על המוגמר", אבל אין תאריך. לכן, ביחס למטרתו של מכתב זה אין להסיק דבר, אם כי, כאמור, אין שם רמז כל שהוא להצדקתו של רי"ד אייזנשטיין מפני ההשגות לספר. אבל על יחסו של רידב"ז לאוצר ישראל ולמחברו אנו שומעים כדרך אגב במקום אחר, וכה כתב: ¹⁰⁴ "עיי' באוצר ישראל הנז"ל ע"י ידידי הרב המופלג החכם כש"ת יהודא דוד אייזנשטיין בנויארק".

אבל לא רק ר"ח ברלין ורידב"ז ¹⁰⁵ ברכו את רי"ד אייזנשטיין. עוד רבנים עשו כן. ולא רק בירכוהו בלבד, אלא רבים וגדולים גם השתמשו בספר אוצר ישראל. רי"ל בן דוד עצמו מציין כי רא"י ולדינברג בשו"ת ציץ אליעזר ח"ח סי' ח, אות ח-ט ששם מוזכר אוצר ישראל, ¹⁰⁶ אבל מיד מוסיף כי כבר תמה עליו ר"ע יוסף בשו"ת יביע אומר ח"ח אהע"ז סי' יא אות ג. כאן יש להעיר כי ר"ע יוסף אינו פוסל את הספר, אלא כפי שהעתקנו דבריו לעיל הוא אומר "שיש בו דברי מינות", ובאותו עניין שמדובר בו (פלשים) הוא שולל את האמור באוצר. ואכן ר"ע יוסף עצמו מביא את אוצר ישראל פעמים נוספות מבלי לומר עליו דבר כגון בחלק ג, יו"ד סי' ט, סוף אות א, ועוד מקומות. אולי נאמר שחזר בו, או שכאמור אין הוא פוסל את הספר, אלא יש לדון בכל מקום לגופו של עניין.

מכל מקום יש לתמוה על רי"ל בן דוד שלא ציין לעוד חבל של רבנים שהזכירוהו, ואם באתי להזכירם כאן אין המקום מספיק. אסתפק אפוא רק בהפניות לספרי שו"ת. אציין תמיד רק למקום אחד, אף שהזכירוהו פעמים נוספות, ואידך זיל גמור:

אבני האפד (פיפאנו), ח"ב, סי' קמז; אפרקסתא דעניא (שפרבר), ח"א, סי' רא ד"ה ובס' אוצר ישראל; בית מדרכי (פוגלמן), ח"א סי' מד ד"ה בזמן; ויען אברהם (איזאעל), אהע"ז, סי' א; חלקת יעקב (ברייש), יו"ד סי' קצ, אות ה; חמדת צבי (וולנר), ח"א, סי' כד, אות כח; יד רא"ם (הכהן), תל אביב, תש"ך, אהע"ז, סי' ד, דף קיג ע"א; יחזה דעת (חזן), ירושלים, תשנ"א, ח"ג,

104 בהקדמתו לספרו בית רידב"ז, שנדפס בתוך פאת השלחן הלכות שביעית לר"י משקלאב, ירושלים, תער"ב, סוף ד"ה אחינו ב"י שימו לבבכם (אין בהקדמה ציוני דפים, ואיני יכול לציין).

105 ביחס לרידב"ז יש להוסיף כי באוצר ישראל, בסוף החלק אחרון, ניו יורק תרע"ג, וכן במהדורות לונדון, תרצ"ה (זה מה שהיה לפני, ואולי נמצא כן גם במהדורות אחרות), נדפסו מספר מכתבים. הראשון שבהם הוא מאת רידב"ז, ואחריו מכתבו של ר"ח ברלין, ועוד רבנים. והנה מכתבו של ר"ח ברלין הוא אותו מכתב הנדפס גם באוצר זכרונותי ובמהדורות אחרות של האוצר. אבל מכתבו של רידב"ז הוא שונה לחלוטין, ובו נאמר: "הספר אוצר ישראל שלו אין על עפר משלו. וכבושם הזה לא היה עדיין בספרותנו, והוא אוצר בלום. בכל יום ויום אני מחזיק אותו בערך חצי שעה... היא חכמה ומלאכה בידך". איני יודע מדוע רי"ד אייזנשטיין לא הדפיס מכתב זה במהדורות אחרות של האוצר ולא באוצר זכרונותי, וגם לא נתן צילום ממנו, אלא העדיף את המכתב האחר. אולי מכתב זה אבד ממנו.

106 הוא מובא בציץ אליעזר פעמים נוספות.

או"ח סי' ט, אות ז; ישכיל עבדי (האדאיה), ח"ו, אהע"ז ריש סי' צב; מים חיים (משאש), או"ח סי' א, דף א ע"ג; משפטי עוזיאל (עוזיאל) כרך א, או"ח, סי' ב; מנחם משיב (קירשנבוים), ח"ב, סי' מא, אות נב; עטרת פז (זביחי) ח"א כרך ב, יו"ד סי' ו ד"ה [איברא], עמק יהושע (מאמאן) ח"ו, או"ח סי' יח, אות א; רבבות אפרים (גרינבלט), ח"ח, או"ח, סי' נא, דף כג ע"א; שאלו לברוך (טולידנו) ח"א, סי' לט, אות א; שואלין ודורשין (שלזינגר) ח"ה סוף סי' עז. נמצא כי ספר אוצר ישראל לא נפסל ע"י רבני הדורות, ואין כל מניעה להחזיקו בבית.

כג

סוף דבר. במאמר זה נידון היחס של חכמי הדורות רק לשני ספרים, אבל ניתן ללמוד מהם על הכלל. אין לקבוע יחס לתוכן הספר טרם שאתה עובר עליו ורואה מה כתוב בו. אי אפשר להסתמך על שמועות וסיפורים, ועל יסוד זאת לקבוע את היחס למחבר, ועל פי זה לקבוע את היחס לחיבורו. קל וחומר שאין לקבוע מראש עמדה ביחס ל"כשרותו" של מחבר מסיבות אלו ואחרות, ולפי זה לומר אם ספרו ראוי לבוא בקהל, וזאת מבלי לדון לגופם של דברים הכתובים בספר. אפשר להרחיב מאוד בנושא זה, כי זו מידה מהלכת שנתגברה בדורות האחרונים, אבל אין זה המקום.¹⁰⁷

107 ראה לפי שעה, ר"י מונרשיין, "הסכמות שתוקות" מוולוז'ין ומווילנא, קבל את האמת ממי שאמרה? אור ישראל, טז (תמוז תשנ"ט), עמ' קנא-קנט; ובמאמרו 'ספר "המדריך" והפולמוס סביבו', בקובץ התורני זכור לאברהם, חולון, תש"ס-תשס"א, עמ' שעח-שעט ובהערה 18 שם.